

■ ■ ■ *Veszélyeztetett hagyományok* ■

■ ■ ■

■

■■■ IRODALOM ÉS MAGYARSÁGTUDAT TÖRTÉNELMÜNKBEN ÉS A KISEBBSÉGI MAGYAR KULTÚRÁKBAN ■

Nemzet és irodalom

Azok között a fogalmak között, amelyeket a magyar történelem szentelt és a közmegegyezés elfogadott, a nemzet és az irodalom fogalma mindig egymással szoros kapcsolatban állt. Teremtő kölcsönösség jött létre közöttük; egyfelől a nemzeti történelem s azok a törekvések, amelyek e történelem során érvényesülni kívántak, és igen gyakran vereséget szenvedtek, mindig meghatározták irodalmunk vállalt feladatait, küldetésstudatát, többnyire abban az értelemben, hogy magának az irodalomnak kellett helyreállítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát, vagy megtört politikai és kulturális egységét, másfelől hagyományosan az irodalomban konstituálódtak azok a személyiségjegyek, amelyeknek összessége a magyarság nemzeti jellegét teszi.

Máshol a nemzet fogalmának ilyen hívószavai és vonzatai voltak: dicsőség („gloire”) vagy hatalom („Macht”), a magyar történelem évszázadai során ilyenekkel nem találkozunk. Ellenkezőleg, Balassi Bálinttól Nagy Lászlóig mindig a „nemzet” és az „irodalom” alkottak egymással lényegi kapcsolatban álló fogalmakat. Ez a fogalompáros valóságos Janus-arccal néz ránk a múltból és bizonyára a jelenből: ami az egyik oldalról szemlélve egy történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magasrendű művészi értékek történelmi folytonossága és rendszere, s ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másik nézetben emésztő küzdelem és győzelem azért, hogy tizenötmillió ember otthont találjon a népek közösségében, és képes legyen kibontakoztatni a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

Innen ered a magyar irodalom mindmáig ható tudatos elkötelezettségvállalása a nemzeti történelem, a nemzeti élet „sorskérdéseinek” megoldása iránt, az a közösségi és közéleti ethosz, amely ennek az irodalomban még a formateremtő erőfeszítéseit, merész kísérleteit, akár önfeledt játékait is áthatja. Nem kell feltétlenül politikus írónak, írópolitikusként lenni ahhoz, hogy valakinek a műveiben erősebb visszhangot verjenek ezek a „sorskérdések”. Nemcsak Zrínyi Miklós, Petőfi, Ady, József Attila és Illyés ad számot a nemzeti történelem tapasztalatairól, törekvéseiről és fájdalmairól. Mint titkos vízjel ott rejlik ez a történelmi és közösségi érdeklődés, küldetésstudat és felelősségvállalás az Istenhez forduló Balassi Bálint, az elmúlás hatalmán merengő Berzsenyi Dániel, a szerelmi évődésbe feledkező Csokonai Vitéz Mihály, a romantikus végtelennel küzdő Vörösmarty Mihály, a köznapi józanságot hirdető Arany, az európai szellem értékeit mentő Babits vagy az ősi mítoszok tanításán okuló Weöres Sándor műveiben is. Valóban,

nincs magyar író, aki függetleníteni tudta vagy akarta volna magát a közös tapasztalatoktól, gondoktól és tennivalóktól, s ha a magyar irodalmat a történelem alkotásának és szellemi intézményének tekintjük, meg kell bizonyosodnunk arról, hogy ez az irodalom mindenekelőtt a nemzeti élet alakítója, a nemzeti tudat őre és letéteményese.

TÖRTÉNELMI ERŐ

Kivált nehéz korszakokban, midőn balszerencsés történelmi fordulatok – és ilyenek, fájdalom, végigkísérik távolabbi és közelebbi múltunkat – sodorják válságba és veszedelembé a magyarságot és a történelmileg létrehozott nemzeti intézményeket. Irodalmunk felelősségtudata éppen ezekben a korszakokban mutatkozik meg igazán. Ahogy Németh László mondja: „A magyar irodalom legjellemzőbb, tanulmányozásra legvonzóbb korszakai mindig akkor alakultak ki, amikor a remény vetését elrontó jégverés után az előtapogató élni akarás szigetekbe verődik, s a reménytelen önfeláldozás lassan megint kitermeli a reményt.” Igen, irodalmunknak a maga nyolc évszázados története során mindig ez a szerep jutott: helyre kellett állítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát, lelki elégtételt kellett szereznie a pusztító vereségek után, fel kellett támasztania a csapások súlya alatt megroppant történelmi életerőt.

Így történt ez Mohács után, midőn Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Heltai Gáspár költeményeiben és krónikáiban forrott össze ismét az a virtuális Magyarország, amely a csatamezőkön elveszett, így történt azoknak az erőfeszítéseknek a veresége után, amelyek a XVIII. század végén próbálták a független, korszerű Magyarországot megteremteni, mikor is a nyelvújító Kazinczy Ferenc, a romantikus Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály támasztotta fel a Vérmező mocskába fulladt közös reményeket, így történt Világos után, midőn Arany János, Madách Imre, Kemény Zsigmond és Jókai Mór könyvei teremtették újjá a nemzet szellemét, adtak hangot a szigorú önvizsgálatnak és festettek a sötét egekre szívárványos reményt, s így történt az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek kudarca, a történelmi Magyarország feldarabolása után, midőn Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, József Attila és a népi irodalom, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron kerestek megtartó erőt a hagyományban és új vezérlő csillagokat a demokratikus átalakulás eszméiben.

Történelmi feltámadásoknak és újabb zuhanásoknak voltunk részeseitaniú azóta is, és elmondhatjuk, hogy irodalmunk e feltámadásokban is kivette részét, és a zuhanások után is kereste a nemzeti önismeret és

önbizalom megújulásának, az alkotó erők felkeltésének lehetőségét. Vagy nem ezt tette-e az ötvenes évek súlyos megpróbáltatása, az 1956-os magyar forradalom tragédiája után Illyés és Németh, Déry és Kodolányi, Vas István és Örkény István, Jékely Zoltán és Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc, Sánta Ferenc és Csoóri Sándor, az az új magyar irodalom, amely a kommunista diktatúra máskülönben szellemi sivárságban telő évtizedeiben, éppen a diktatúrával szemben kibontakozott? Irodalmunk – és pedig nemcsak az országban, hanem a kisebbségi lét vagy a szétszóródás körülményei között is – mindig a nemzeti történelem, kultúra és identitás folyamatos fenntartását szolgálta, és éppen ebben a szolgálatban találta meg a maga méltóságát és egyetemes emberi küldetését.

A magyar író a nemzeti kultúra és az anyanyelv gondozása által teszi teljesebbé saját emberségét, és ebben az emberségben lesz az egyetemes humánus szószólója, más kultúrák, irodalmak képviselőinek társa. A magyarság bizonyára azzal tette a legnagyobb szolgálatot az egyetemes emberi kultúrának és az Isten teremtő terveinek, hogy létrehozta saját nyelvét, művelődését, szellemét, és ezzel új értékekkel, hangzatokkal és színekkel gazdagította azt a sokoldalú és sokszínű egyetemességet, amelyet a teremtés és az emberiség megalkotott. Népünk a magyar kultúra és nemzeti identitás fenntartása révén teszi teljesebbé az emberi egyetemességet, minthogy az emberi nem maga sem mondhat le azokról az értékekről, amelyekkel a magyarság egészíti ki, teszi gazdagabbá a kultúra összességét. Hadd idézzem Széchenyi István szavait: „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen mivoltában kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve végcéljához, az emberi feldicsőítéshez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden keserűségtől ment tisztább érzés; s ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránnyal is hozzájárulhatunk, van-e ennél édesebb osztályrész emberek között, kiktől a lelki örömök nincsenek elzárva?”

Széchenyi szavainak a jelenben is súlya és értelme van: amit magyarság és emberi egyetemesség szoros összetartozásról és teremtő kölcsönösségről egykor kijelentett, az ma is időszerű feladatot és szellemi stratégiát jelent; megszabja a magyar kultúra, a magyar irodalom kívánatos és szükséges stratégiáját is.

AZ IRODALOM MINT INTÉZMÉNY

Illyés Gyula ma már klasszikus paraboláját szeretném idézni, amely által – Németh László *Iszony* című regényének francia kiadása alkalmából – irodalmunk sajátos természetének dolgában szeretne volna eligazítani az

idegen olvasót. „Képzeld el – írja Illyés –, hogy egy kiváló tehetségű ember arról ír regényt, hogy mit szenved egy falu a Duna kiöntései miatt. Csak gratulálni tudunk, hogy művészetével ilyen nemes tárgyat emel föl. Képzeld el aztán, hogy ugyanannak a népnek a legnagyobb drámaírója arról ír tragédiát, miért nem sikerült valakinek a Duna áradásait megakadályozni. De a legnagyobb költő is arról írja első, második, sőt tizedik verseskönyvét, hogy a Dunát sürgősen szabályozni kell. Majd a kritikusok is azon a mérlegen mérik az alkotások értéksúlyát, hogy milyen fokban szolgálják azok az árvizek meggátlását s mindannak a népbetegségnek, közlekedési, mezőgazdasági és közoktatásügyi bajnak, amit a zabolázatlan folyók okoznak. Elképzeld mi is a hangot, amely az áradások s azok kifogyhatatlan következményeinek huszadik ábrázolása után ingerülten fölcsattan: Hát hol a vízügyi hivatal? Hol az egészségügyi miniszter, a földművelésügyi, a hadügyi? Érthetetlen, miért gyötreti magát ezekkel épp az irodalom?”

A magyar irodalom karakterével ismerkedő külföldi olyan parabolát kap oktatásul, amely – miként a pár vonással megrajzolt arc- és jellemképek – egyetlen merész lendülettel húzza meg az ábrázolni kívánt jelenség karakterét. A valóságos képen mindez nem sokat módosít: a magyar irodalom nyolc évszázados története során valóban igen gyakran kényszerült arra, hogy a nemzeti élet első számú intézménye, a közös törekvések első megfogalmazója és állandó képviselője, történelmi érdekek letéteményese és nagyszabású feladatok valóra váltásának szervezője legyen. És noha a jelenben működik, remélhetőleg jól működik a vízügyi hivatal, és léteznek szorgalmas kormányzati hivatalok is, ez még nem jelenti azt, hogy irodalmunk minden további nélkül visszavonulhat a művészeti élet és alkotó munka belső körébe, s felhagyhat azzal a kezdeményező, javaslatokat tevő, közös cselekvésre mozgósító és a közélet minden dolgában szabadon bíráló tevékenységével, amelyet hagyományosan vállalt és végzett küzdelmes történelme során.

A jelenről beszélek, és aki körülnéz a szellemi életben, az bizony megállapíthatja, hogy irodalmunk ma egyféle identitászavarral küszködik. Az elmúlt évtizedekben, az imént vázolt hagyományoknak megfelelően, irodalmunk kétségtelenül a nemzeti élet és szellem elsőszámú letéteményese volt, az írószövetség közgyűlései vagy az írószövetségi választmány összejövetelei amolyan „kvázi-parlamentként” tevékenykedtek, minthogy valóságos népképviselőlet híján elsősorban ezeken a fórumokon kaptak hangot a magyar nép panaszai és kívánságai. Az irodalmi életnek ezt az erősebben átpolitizált szerepét mára minden bizonnyal feleslegessé tette a bekövetkezett történelmi fordulat: elvégre, ha létrejöhetett a magyar

jogállamiság, működik a magyar népképviselői országgyűlés, nincs szükség arra, hogy az írószövetség pótparlamentként végezze a dolgát, és az irodalom a nemzeti szuverenitás elsőszámú intézménye legyen.

Mégsem valószínű, hogy az írók, mint azt sokan tanácsolják, hajlandók lennének egyszerűen visszavonulni a műhely zártabb világába. Nem csak az írópolitikusokra vagy politikai írókra gondolok, ilyenek különben bőven találhatóak mind a kormányzati, mind az ellenzéki oldalon. A politizáló, kivált a politikai pártok elkötelezettségében csatározó írástudó kissé gyanús és ellenszenves személylété vált mostanában. Bizonyára nem véletlenül, minthogy az alkotómunka számára nélkülözhetetlen szellemi függetlenség és szuverenitás igenis megjelöl egy képzeletbeli határvonalat, amelyen túl ennek a függetlenségnek és szuverenitásnak a működése megkérdőjelezhető. Kétségtelenül akadnak írók, akik már régen átlépték ezt a bűvös vonalat, és ma már inkább a politikának: a hatalomra jutásnak, a hatalom megtartásának, semmint az irodalomnak, a szellemnek az emberei. Kár értük, ugyanis a szellemi életben (is) fellépő személyiség belső és külső szuverenitása olyan értéket jelent, amelyet éppen a nemzet és a nemzeti kultúra érdekében szükséges volna fenntartani.

Az irodalomnak, mint szellemi és nemzeti intézménynek azonban akkor is van közéleti, sőt (nem félek a szótól) politikai szerepe és jelentősége, ha maguk az írók csak részlegesen, csak „állampolgári” jogon és körben politizálnak, vagy éppen teljesen távol maradnak a politikai küzdelmekről, s nem kívánnak részt venni a különféle pártok és mozgalmak életében. Magának az irodalomnak persze csak közvetlenebb módon lehet közéleti szerepe, és ez így helyes, minthogy a kultúra sohasem vállalhat fel napi politikai vagy taktikai jellegű feladatokat.

Ez egyrészt azt jelenti, hogy irodalmunknak ma is mint nemzeti intézménynek kell működnie. A magyar irodalom mindig is a magyarság szellemi és erkölcsi létének látható intézménye volt, annak a Renan által meghatározott „mindennapi népszavazásnak” az organizátora, amelytől a nemzetek, különösen a saját erejükre hagyott kis nemzetek kapják ellenálló erejüket és belső szuverenitásukat. Mindez azt is jelenti, hogy az irodalomnak az elkövetkező időkben is kell bizonyos közügyi-közéleti szerepet vállalnia. Mindenekelőtt vállalnia kell a nemzeti identitás és kultúra védelmezését, egy virtuális közösségi és erkölcsi kódex kialakítását és fenntartását. Az irodalomnak ez az erkölcsi jellegű közösségi szerepvállalása nélkülözhetetlen abban, hogy a hosszú időn át tartó diktatórikus berendezkedés nyomása alatt megsérült vagy megroppant erkölcsi és szellemi értékek ismét hatékony történelmi erőt jelentsenek, egyáltalán abban, hogy ezek az értékek helyreálljanak.

Másodjára az irodalomnak stratégiai feladatai és lehetőségei vannak a magyarság (legalább) szellemi és lelki egységének a helyreállításában. Volt idő, voltak idők, midőn maga az irodalom fogta össze a nemzetet, s ha a jelenben azt látjuk, hogy a magyarságot a Kárpát-medencében államhatárok darabolják szét, s a magyarság egy igen nagy része szerte a nagyvilágban szétszóródva él, megint csak azt mondhatjuk: ilyen időket élünk ma is. Igen: a magyarság nemzeti és szellemi egységre vágyik, történelmi és lelki szüksége van arra, hogy Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Pozsonyt, Kassát és Szabadkát – és persze a nagyvilágban élő magyarokat is – bekapcsolja a nemzeti élet vérkeringésébe. Ez a vérkeringés ma elsősorban a nemzeti kultúra egyetemes és egységes rendjében képzelhető el és valósítható meg. Szerves rend ez, élő organizmus, amelynek igen fontos ereit kötötték el a magyarságra kényszerített úgynevezett békeszerződések: Trianon és Párizs. Következésképp általában bénultság jött létre: nemcsak az elszakított magyar népcsoportok, hanem az anyaország esetében is. Irodalmunknak, egyáltalán kultúránknak a jövőben ezt a bénultságot kell orvosolnia, a természetes vérkeringést helyreállítania.

Közös felelősség ez, mindannyiunkra hárul, és közös munka, amely mindannyiunk számára feladatot jelent. Függetlenül attól, hogy milyen politikai pártok vagy ideológiák szerint látjuk a nemzet további teendőit, és függetlenül attól, hogy melyik ország útlevelével a zsebünkben utazunk. A századvég (az ezredforduló) nagy feladata, hogy irodalmunk továbbra is vállalja a nemzet szolgálatát, s a jövő kialakításában stratégiai szerepe legyen. Erkölcsi kötelességünk valóságos kontinens, biztos alapzat ma is: nem sodorhatják el sem az országon belüli nézeteltérések, sem kívülről érkező viharok.

KISEBBSÉGBEN

A nemzeti életnek és a kultúrának van azután egy igen jelentékeny köre, amelyben az irodalomnak mindenekelőtt továbbra is a maga hagyományos nemzetfenntartó munkáját kell végeznie. A szomszédos országok magyar kisebbségi irodalmaira gondolok, amelyeknek más szellemi intézmények híján ma is elsőrendűen vállalniuk kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát, és emellett nem könnyű helyzetben ápolniuk a Duna-tájon élő népek történelmi összetartozásának eszméjét is. A kisebbségi irodalom, Németh László szavával élve, ma is „a szellemi élet mindenese”, és a kisebbségi író helyzetét tekintve is érvényes az, amit Németh mondott a kelet-európai íróról annak idején: „Az író, ha

író akar lenni, be kell ülnie a néptanító katedrájába, nyakába kell venni a béna tudományt, s hogy levegőhöz jusson, tisztítania kell a levegőt és irányítani a politikát.”

Igen, ez a közösségi küldetés, egyszersmind felelősségvállalás a kisebbségi magyar irodalmak forrása és éltető ereje ma is: az irodalomnak a hiányzó kulturális intézményeket, felső iskolákat, kutatóműhelyeket kell pótolnia, s az író sem lehet csupán művész, vállalnia kell a történész, a szociológus, a néprajztudós, a publicista, a kultúraszervező feladatait is. Nem kevés önérettel mondhatjuk, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak, miközben vállalják és végzik ezt a sokféle, sok irányba mutató feladatot, esztétikai értelemben is magasrendű művészi értékeket hoznak létre, talán elegendő, ha az erdélyi Sütő András, Kányádi Sándor, Szabó Gyula, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Szilágyi István, Szócs Géza, Markó Béla, a szlovákiai Dobos László, Duba Gyula, Tózsér Árpád, Cselényi László, Gál Sándor, Grendel Lajos, a vajdasági Herceg János, Gion Nándor, Tolnai Ottó és a kárpátaljai Vári Fábian László, Balla D. Károly műveire hivatkozom.

TÜKÖR ÉS MINTA

Irodalmunk egyszerre „tükre” és „mintája” a nemzet életének; „tükör”, amely híven mutatja a magyarság történetét, akár a nemzeti tudat mélyebb övezeteiben végbemenő változásokat, és „minta”, amely vonzó és elismert értékeket állít a nemzet elé. Ennek a mintának egyéni és közösségi magatartás-szabályozó szerepe van, a magyar irodalom nagy egyéniségei vagy az irodalmi alkotások népszerű hősei olyan tulajdonságokat, jellemvonásokat mutatnak, amelynek erkölcsi kisugárzása, világgép- és jellemformáló hatása igen nagy szerepet tölt be a nemzeti tudat történeti folytonosságának fenntartásában. Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila és Illyés Gyula alakja morális példát is jelent, valóságismeretre, közösségi hűségre, eszmei következetességre tanít, és hasonló szerepük van Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Németh László regényeinek, e regények nemzeti és egyetemes értéket képviselő hőseinek is. Az irodalmi művekből kisugárzó eszmék és gondolatok, az általuk kialakított magatartásminták, az írói alkotások érzelmi hatása és személyiségformáló ereje igen fontos feladatokat láthatnak el a kisebbségi létbe taszított vagy éppen az országtól távol élő magyarok nemzeti identitásának megtartásában.

Irodalmunkat úgy kell tekintenünk tehát, mint a nemzeti tudat letéteményesét, fenntartásának legfontosabb eszközét, ennek megfelelően azon

kell fáradoznunk, hogy irodalmunk eljusson a határainkon túl élő és a világban szétszórt magyarsághoz, a pusztán magyar származásúakhoz is, legyen mindennapi életünkben, és segítse őket abban, hogy megismerjék a magyarság múltját, jelenét, de abban is, hogy általa őrizzék magyarságukat. Bizonyos, hogy ezek a célok és feladatok csak nemzeti irodalmunk teljes örökségének, illetve eme örökség valódi értékeinek megismerése és megismertetése által válthatók valóra. A teljes irodalmi örökséget kell birtokba vennünk, tehát a magyar végzettel viaskodó Ady mellett az európai küldetést őrző Babits, a nemzeti programon dolgozó Németh László mellett a modern művészet egyetemességét hirdető Kassák, a népi mozgalomnak elkötelezett Illyés mellett a városi Radnóti, a baloldali eszméket valló József Attila mellett a katolikus Dsida Jenő szellemi örökségét. Természetesen nem szabad beérnünk pusztán a magyarországi irodalom birtokba vételével, arra kell törekednünk, hogy az egyetemes magyar irodalmi kultúrát közvetítsük, illetve sajtátsuk el.

Az irodalmi hagyományok, az egyetemes magyar irodalom eredményeinek teljességére törekvő birtokba vétele mellett ügyelni kell az értékelés és ennek nyomán a kiválasztás igényességére, mégpedig arra, hogy irodalmunknak azokat az alkotó egyéniségeit, azokat a műveket helyezzük előtérbe, akik és amelyek művészi, illetve erkölcsi értékeik következtében alkalmasak a nemzeti tudat ápolásának alátámasztására. Már csak azért is, mert az igazán tartalmas nemzeti tudat és anyanyelvi kultúra csakis a valóságos értékek szellemi birtokba vétele nyomán fejlődhet és maradhat épségben; a hamis művek, a kérészerűletű sikerek támogatása nem építi, hanem éppenséggel rombolja egy emberi közösség kulturális kohéziós erejét. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy nem valamiféle nemzeti retorika teremt értéket, hanem az igazi érték hozza létre a nemzeti kultúra karakterét, s alapozza meg a nemzeti tudatot.

Az irodalom – és különösen a magyar irodalom – ugyanakkor sohasem egyszerűen a gondolat és a szó művészete, hanem intézmény is: a nemzet szellemi létének intézménye. Ezt az intézményt kell a jelenben is megtartanunk régi erejében, hatékonyságában és folytonosságában. Mindez nem egyszerűen művelődéspolitikai, hanem valójában nemzeti politika, és ennek a politikának tudnia kell, hogy a magyar irodalom, amely nehéz történelmi korszakokban mindig a nemzet mentője, oltalmazója és nemegyszer megtartója volt, a jövőben is nemzeti létünk egyik biztosítója és gondozója lesz. A magyarság ugyanis nemcsak a nyelvében él, hanem irodalmában is.

Kisebbségkutatás, 1996. 3. sz. 241–248.

■■■ MEGŐRZENDŐ HAGYOMÁNYOK ■

Viták az értékrend körül

Az ezredforduló magyar irodalmának közérzetét pontosan jelzi az irodalmi értékrendnek az a bizonytalanná válása, amely napjainkban tapasztalható. Ez a bizonytalanság egymással szembeforduló vagy éppenséggel egymásról tudomást sem vevő irodalmi kánonok kialakulását eredményezte. Ez a második jelenség talán még szomorúbb és veszedelmesebb, mint az első: azt jelzi ugyanis, hogy az irodalmi kultúra végzetesen kettéhasad. A hivatalos vagy éppen a nem hivatalos tudományosság a mögöttünk lévő huszadik században is több alkalommal értékelte át nemzeti irodalmunkat: valójában az irodalmi „kánonképzés” állandósult „forradalmaival” találkozunk, és ezek a „forradalmak” nem mindig szolgálják azt a talán kívánatos célt, hogy egységes és biztonságos képünk legyen irodalmunk múltjáról, közelmúltjáról, és valamiféle szerves rendszerbe tudjuk foglalni a jelen törekvéseit. Erre az egységes és biztonságos képre ugyanakkor szükség lenne már csak az iskolai oktatásban is, nem beszélve arról, hogy egy megalapozott és nem állandó szellemi perpatvarok célkeresztjében elhelyezkedő irodalmi kánon jótékonyan hathatna a nemzeti közösség kulturális tudatára, történelmi önismeretére, következőképp önazonosságának alakulására. Különösen abban a kedvezőtlen helyzetben, amelybe Trianon után került a magyarság, midőn nemzeti szolidaritását és egységét nem közös politikai intézmények tartják fenn, hanem kultúrája, mindenekelőtt a magyar irodalom.

A második világháború előtt érvényben volt egy „akadémiai” és „egyetemi” értékrend, ebben elsősorban a nemzeti hagyományok irodalmi képviselői töltötték be központi szerepet, és például háttérbe szorultak azok az értékek, amelyeket a *Nyugat* körül vagy a népi mozgalom táborában szerveződő modern irodalom hozott létre. Holott, ha jól megfontoljuk, a *Nyugat* írói, például Ady, Babits és Móricz jóval hitelesebben képviselték a nemzeti hagyományokat, a magyar kultúra szellemét, mint a legtöbb konzervatívként elkönyvelt irodalmi nagyság. Ugyanez mondható el a húszas évek végén fellépő népi irodalomról is. Ennek a hivatalos értékrendnek különösen a kortárs irodalom megítélésében voltak kedvezőtlen, sőt elfogadhatatlan következményei, minthogy a konzervatív „akadémiai” értékrend nem Babits és Móricz vagy Illyés Gyula és Németh László munkásságát tekintette kánonképző tényezőnek, hanem a máskülönb színvonalas, de mégsem elsőrendű Herczeg Ferencet vagy éppen Pekár Gyulát, akinek könyveit azóta végképp feledésre ítélte az idő.

Az 1945-ben bekövetkezett történelmi változások következtében a legtöbb úgynevezett konzervatív író, így Herczeg Ferenc, Surányi Miklós, Komáromi János, Tormay Cecil, Csathó Kálmán, Pekár Gyula

és Somogyvári Gyula egyszeriben jóformán tiltólistára került, többen menekülni kényszerültek, holott voltak közöttük igen jeles és tehetséges mesterek is. Az érvényben maradt „nyugatos” és „népi” hierarchia mellé viszont – elsősorban Lukács György elméleti és Révai József irodalompolitikai tevékenysége következtében – felzárkózott egy baloldali, „szocialistának” nevezett értékrend, amely nemcsak kiváló írók, mint József Attila, Nagy Lajos, Déry Tibor, Fábry Zoltán, Nagy István, Zelk Zoltán és mások kedvező újraértékelését hozta, hanem igen sok másod- és harmadrangú tollforgatót, sőt nyilvántartott dilettánsokat és közönséges politikai törtetőket, ügynököket is a hierarchiába emelt. Ezzel valójában a baloldali irodalom igazi jelentőségét is sikerült kérdéssé tennie. Voltak ennek a hármas értékrendnek áldozatai is, például Kassák Lajos, akinek igazi nagyságát egyik hierarchia sem ismerte el.

Az ötvenes években, akkor már elsősorban Révai és irodalomrendőrei felszámolták a „nyugatos” és „népi” értékrendet, és egy direkt politikai hierarchiát vezettek be, amelynek már sem a magyar irodalom baloldali hagyományaihoz, sem magához az irodalmi értékhez nem volt sok köze. A sztálinista irodalompolitika szemében József Attila és Nagy Lajos idővel gyanússá vált. Déry, Zelk Zoltán, Vas István és Benjámín László szembekerült az irodalompolitikával, helyettük olyan álirodalmi álnagyságok tündököltek, mint Gergely Sándor, Gereblyés László vagy éppen Madarász Emil. (Emlékszik-e rájuk még valaki?) Ettől kezdve irodalmi életünkre hosszabb időn keresztül a diktatúra hamis értékrendjét erőltették rá, és a magyar irodalmi tudat, az irodalomtörténet-írás és az irodalomkritika története nem volt más, mint a hiteles értékek helyreállításáért folytatott hol nyíltabb, hol csendesebb, nemegyszer kudarcokkal járó küzdelem története. Ez a küzdelem természetesen annak a szélesebb körű szellemi harcnak a rendjéhez tartozott, amely az irodalom autonómiájáért folyt.

Ez a csendes és szívós küzdelem igazából a nyolcvanas években érte el eredményeit, midőn a magyar irodalom – mindenekelőtt a huszadik századi magyar irodalom – hiteles értékrendje helyreállt. Ez az értékrend elsősorban irodalmi, vagyis esztétikai és erkölcsi kritériumokra épült, és alakulásába jelentős mértékben nem szólt bele a politika. Egyszersmind, mint minden kulturális jellegű hierarchia, pluralisztikus tulajdonságokat mutatott, tehát az irányzatok vagy mozgalmak belső értékrendje nem nyomhatta rá bélyegét arra a virtuális értékrendre, amely a huszadik századi magyar irodalom igazán nagy szellemi teljesítményei révén jött létre, és amelyet fokozatosan elismert az irodalmi élet, a szellemi köztudat, sőt utóbb az iskolai oktatás.

Ez a virtuális értékrend kétségkívül teret nyert a hetvenes és nyolcvanas évtizedben, és legalábbis igényesebb kritikusok nem zárták ki az irodalom felsőbb régióiból, mondjuk Kassákot csak azért, mert avantgardista, Füst Milánt, mert zsidó, Fábry Zoltánt, mert marxista, Déryt, mert baloldali, Verest, mert paraszt, Szentkuthyt, mert művelt, Pilinszkyt, mert katolikus, Mészölyt, mert liberális, Sütő Andrást, mert Marosvásárhelyen, Határ Győzöt, mert Londonban él, Nagy Lászlót, mert a népköltészettől tanult. Türelmetlenséggel és elfogultságokkal persze az értékkiemelés évtizedeiben is találkozhattunk – Magyarország határain kívül és belül egyaránt. Az irodalomnak – általában a szellemnek – azonban lényegéből fakadóan az értékek pluralizmusát kellett vállalnia és az egymástól különböző értékek szabad köztársaságát kellett létrehoznia.

A nyolcvanas évek során – irodalomtörténészek és kritikusok, általában az irodalmi közélet erőfeszítései nyomán – létrejött értékrendnek, sokáig úgy hittem, lényeges pontokon továbbra sem kell változnia. Valójában ezt a konszenzusos értékrendet érvényesítette (nagy részét Béli Miklós erőfeszítéseinek következtében) az 1945 és 1975 közötti korszak irodalmának történetét feldolgozó hatkötetes akadémiai kézikönyv. Az ilyen módon létrejött konszenzusos értékrendet (irodalomtörténeti kánont) valójában a nyolcvanas évek végén bekövetkezett történelmi átalakulások sem forgatták fel, annak ellenére, hogy ezek az átalakulások szinte minden téren, a kultúra körében vagy a nemzet történelmi önismerete körében is felvetették a radikális átértékelések igényét és szükségét. A hetvenes és nyolcvanas években kialakult, összegző és kiegyenlítő jellegűnek mondható értékrend (legalábbis az én véleményem szerint) mégsem szorult radikálisabb átformálásra, legfeljebb (az újabb értékekkel történő) kiegészítésre. Az irodalmi tudatban és értékelésben a „rendszerváltás” már korábban végbement. (Sőt egyike volt ez azoknak a szellemi tényezőknek, amelyek az általánosabb „gondolkodásváltást” készítették elő!) Ennek az irodalmi, mondhatnám így is kanonizációs „rendszerváltásnak” a következménye volt az, hogy például az emigrációs irodalom végre elfoglalhatta méltó helyét a magyar irodalmi kultúrában: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Határ Győző műveinek hazatérésére gondolok a többi között.

A rendszerváltozáshoz vezető időszak irodalomtörténeti és kritikai erőfeszítései nyomán, úgy tetszett, valamilyen az értékek egyensúlyára alapozott „respublica litteraria” jött létre, amely méltányosságot tanúsított minden múlt- és jelenbeli érték iránt, és kész volt befogadni az újonnan fellépő törekvéseket, így a posztmodern irodalom törekvéseit,

valóban értékes eredményeit is. Az értékeknek ez a szabad köztársasága látszik megrendülni az ezredforduló szellemi viharai között. Mára több értékrend is létrejött, többnyire egymás ellenében, és például a „konzervatív” jelzővel illetett irodalomtörténet-írás, irodalomkritika egészen más kánonnal lép fel, mint az úgynevezett posztmodern. Mindez igen szemléletesen nyilvánult meg azoknak a szellemi küzdelmeknek a nyomán, amelyek az 1999 őszen rendezett Frankfurti Könyvvásár hazai előkészületeit kísérték. A frankfurti programot övező, nemegyszer szenvedélyes vitákban valójában értékrendek, irodalmi kánonok vetélkedése és összezapása következett be, és a kánonok képviselőinek érvelési rendszerét figyelve azt a gyanút sem háríthatjuk el magunkról, hogy az elvi köntösben fellépő szellemi küzdelem mögött különféle irodalmi csoportok, „szekértáborok” érdekérvényesítése húzódott meg. A „konzervatív” jelzővel minősített (én inkább hagyományosnak nevezném) irodalomkritika nemegyszer valóban jogosan kívánta, hogy irodalmunk olyan hagyományai és értékei is előtérbe kerüljenek, amelyek például Illyés Gyula és Németh László, Juhász Ferenc és Nagy László vagy Sütő András és Kányádi Sándor nevéhez köthetők. Másrészt a posztmodern irodalomkritika is némi joggal hivatkozott arra, hogy a nyugati világban ma Kosztolányi, Márai Sándor és Ottlik Géza vagy a kortárs irodalom táborából Nadas Péter, Esterházy Péter, Krasznahorkai László és Kertész Imre munkásságával lehet az irodalmi közvéleményt megszólítani.

Az egymástól eltérő és egymással küzdő értékrendek, irodalmi kánonok mára teljes mértékben kifejlődtek, egyeztetésükre és közelítésükre nincsen igazán sok esély. Mindez rombolhatja a magyar irodalmi kultúra belső értéktudatát, és tovább mélyítheti ennek a kultúrának a belső ellentmondásait, felerősítheti az irodalmi élet megosztását és a „szekértáborok” közötti küzdelmeket. Az egymástól elütő értékrendek versengését és küzdelmét érinti az irodalmi kánonokat, illetve a kánonképzést övező vita. A posztmodern irodalomteoretikusok véleménye szerint a jelenkor irodalmi kánonja azokat az alkotásokat állítja előtérbe, amelyek az emberi személyiség válságát, esetleg felbomlását és megsemmisülését mutatják be, illetve azokat, amelyek szövegszerúségükben hoznak létre esztétikai értékeket. (A két törekvés különben egymással szorosan összefügg: amidőn az alkotó személyiség kérdéssé válik, marad a pusztán nyelvi textúra: a szöveg.) Velük szemben (és ez nem jelent okvetlenül konzervativizmust vagy maradiságot) többen is állítják, hogy azok a törekvések és művek is részei a jelen irodalmi kánonjának, amelyek éppenséggel a személyiség fenntartását, a személyiség közösségi erőterének védelmét kívánják szolgálni.

A szövegközpontú, a személyiségelvet elutasító esztétika mérlegén olyan klasszikusnak tekintett magyar írók is könnyűeknek találtattak, mint Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Nagy László vagy Sütő András, és természetesen nem mindegy, hogy milyen teoretikus és kritikai csoportok (személyek) alkotják meg, alakítják ki a kánonokat, amelyek végül is nem a természeti törvények egyértelműségével érvényesülnek, hanem elméleti konstrukciók vagy (kedvezőtlenebb esetben) irodalompolitikai elhatározások nyomán. Valójában a kánonok és a kánonalkotók dialógusára volna szükség annak érdekében, hogy egyetlen valóságos szellemi érték: az „irodalmi nemzet” egyetlen értéke se rekesztődjék ki a kanonizált minőségek közül.

HÁROM MAGYAR ÍRÓ

A mögöttünk lévő négy kommunista évtizedben olyan írók, mint Nyíró József, Wass Albert és Márai Sándor eleve tiltólistára kerültek, műveiket legfeljebb az antikváriumok titkos raktáraiból lehetett – némi protekcióval – előbányászni, és persze az irodalomtörténet-írás is igen mostohán bánt velük. A hírneves, 1966-ban közreadott „spenót”, azaz a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában készült *A magyar irodalom története* című kézikönyv hatodik kötete például különálló fejezetet közölt Balázs Béláról, Gábor Andorról, Komját Aladarról és Illés Béláról (József Attila, Nagy Lajos, Déry Tibor, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron és Radnóti Miklós mellett), de csupán néhány lapon intézte el Márai Sándor és Nyíró József munkásságát, és csupán néhány sort szentelt Wass Albertnek.

Azóta nagyot fordult a világ, és ma Nyíró, Wass és Márai a legtöbbre becsült országos hírű klasszikusok sorában kapott helyet. Emlékszem, nyomban a rendszerváltozás után az Eötvös-kollégium igazgatója felkért, hogy egy továbbképzési programon résztvevő erdélyi magyartanárcsoport számára tartsak bármiről előadást. Vagy harminc érdeklődő és rokon-szenves fiatal pedagógus fogadott, s én egy hirtelen ötlettől vezérelve megkérdeztem tőlük, hogy vajon hányan olvastak Nyíró Józseftől és Wass Alberttől valamit. Zavart csend volt a válasz, majd kiderült, hogy a harminc tanárból vagy heten találkoztak Nyíró és talán hárman Wass Albert könyveivel, így azután előadásom e két erdélyi író munkásságát próbálta egy óra leforgása alatt megvilágítani.

Nagyot fordult a világ, és ma Nyírónek is, Wassnak is két életműsorozata jut el az olvasóhoz, Nyíróé Debrecenből, majd Budapestről, illetve Csíkszeredáról, Wassé Budapestről és Marosvásárhelyről (a könyveit

megjelentető magyarországi és erdélyi kiadó hosszú időn át perben is állott egymással). Nyírónek szobrot állítottak Marosvásárhelyen és szülőfalujában: Székelysomborban, Wassnak a dunántúli Bonyhádön, a Bukovinából először a Bácskába átköltöztetett, majd Magyarországra menekült székelyek „fővárosában” (miután a fővárosi önkormányzat az író budapesti szobrának felállítását nem egészen demokratikus körülmények közepette nem engedélyezte, tudniillik az ez ügyben összehívott szakértői testület állásfoglalását nem fogadta el, mondhatnám, minek akkor egyáltalán szakértői testületet felállítani). Márai Sándor művei pedig életműsorozat keretében és ezen kívül is igen nagy példányszámban kerülnek az olvasók kezébe, neki egyébként Budapesten, egykori lakóhelye közelében emléktáblája, szülővárosában, Kassán pedig (igen szép) szobra áll. De lássuk magukat az írókat: Nyíró Józsefet, Wass Albertet és Márai Sándort. Nyíró a leginkább népszerű erdélyi írók közé tartozott az 1945-ös korszakváltás előtt, művei mind az Erdélyi Szépművészeti Társaság, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe, 1940-ben (Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után) a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút. Az ő elbeszélései nyomán készült a kiváló filmrendező, Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb magyar filmsikere, az *Ember a havason*, amely a velencei filmfesztiválon nagydíjat kapott. Nyíró valóban kiemelkedő írói életművet hozott létre, első elbeszéléskötete, az 1924-ben közreadott *Jézusfaragó ember* a születőben lévő erdélyi magyar irodalom egyik első nagy sikere és hagyományt teremtő alkotása volt.

Elbeszélései mellett van két olyan regénye, amely mindenképpen a huszadik századi magyar prózairodalom élvonalába tartozik. Ön-életrajzi regénye, az *Isten igájában* azt a rögös utat mutatja be, amely a papi szemináriumtól a falusi plébánián és az első világháború poklán keresztül a falusi molnárként végzett kétféle munka idilljéhez és az erdélyi magyar író próbatételekben gazdag küldetéséhez vezetett. Nyíró munkája egy lélek átalakulásának, egyszersmind az erdélyi magyarság önmagára találásának regénye, arról ad képet, hogy a kisebbségi létbe kényszerített erdélyi magyarság a román impérium berendezkedése után, kiszolgáltatva a nagyromán nacionalizmus praktikáinak, miként kereste a megmaradás ösvényét, és miként ébredt rá arra, hogy az elveszített politikai hatalmat a szellem minőségével kell pótolnia. Másik kiváló nagyepikai műve, a *Néma küzdelem* című történelmi regénye, amely egy mezőszegi magyar közösség szétszóródását és a románság nem minden erőszakot nélkülöző térnyerését mutatja be a kiegyezés utáni korszakból.

Az író itt azokra a tragikus mulasztásokra figyelmeztet, amelyek a hivatalos magyar nemzetpolitika felelősségére utalnak az erdélyi magyarság érdekeinek elhanyagolása miatt.

A vesztes háború végeztével, a bizonyára bekövetkező megtorlás elől Nyíró József Németországba menekült, majd Spanyolországban telepedett le, s a madridi rádió magyar adásának munkatársa lett. Részt vett az emigrációs irodalmi élet megszervezésében, alapító elnöke volt a müncheni Magyar Kulturális Szövetségnek, megjelentetett két regényt (*Íme, az emberek; A zöld csillag*), ezek a művei azonban nem érnek fel legjobb Erdélyben készült munkáival. Élete végén már csak Erdély sorsával foglalkozott, utolsó, hosszú időn át kéziratban maradt művét (*Mi az igazság Erdély esetében?*) annak a „methamorphosis Transilvaniae”-nak szentelte, amely a második világháború végeztével ismét felforgatta Erdély társadalmát, az ottani magyarság életét. (Ennek a művének máig sincs budapesti vagy erdélyi kiadása!)

Nyíró József munkái évtizedeken keresztül a tilalmi listákon foglaltak helyet, holott, ha nem is lehet maradéktalanul egyetérteni, különösen a háború végére kifejtett nézeteivel, az erdélyi magyarság iránt kinyilvánított hűsége mindenképpen elismerést érdemel, és elbeszélőként, az említett regényeken kívül *Kopjafák, Havasok könyve* című elbeszélésköteteivel. *Úz Bence* című „székely” regényével *A sibói bölény* és *Madéfalvi veszedelem* című történelmi regényeivel mindenképpen ott van a helye az erdélyi magyar irodalom élvonalában, persze Tamási Áron, Bánffy Miklós és Kuncz Aladár mögött, de Kós Károly, Molter Károly, Karácsony Benő és Kemény János mellett. Újólagos irodalomtörténeti és olvasói felfedezése és kultusza mindenképpen indokolt.

Kissé hasonló a helyzet Wass Albert írói teljesítményével és műveivel, író pályáját, miként oly sok sorstársa életét, erőszakosan osztották két részre a második világháború végének eseményei, a menekülés, majd az emigráció. Annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, amely társadalmi állását sohasem privilégiumok, hanem kötelezettségek forrásának tekintette. Hasonlóan a *Helikon*-alapító báró Kemény Jánoshoz vagy az egész életét az erdélyi irodalomnak és közéletnek áldozó gróf Bánffy Miklóshoz, ő is az erdélyi magyarság önvédelmében és felemelkedésében vállalt tevékeny szerepet. Az írói alkotómunkát nemzete szolgálatának tudta, azért idézte fel a távolabbi és közelebbi erdélyi magyar múlt eseményeit, hogy tanulságokkal szolgáljon egy biztosabb tartás és hatékonyabb politikai stratégia kialakítása végett.

Wass Albert írói indulásának az árnyalt és költői természetleírás volt a legnagyobb művészi erénye, ezt később a biztos lélekrajz és az

atmoszférateremtés művészete egészítette ki. A *titokzatos őzbak* című novelláskötete a múltból megmaradt embereket mutatja be, a vidéki élet hangulatát idézi fel, egyszersmind teret ad a személyesebb emlékezésnek és vallomásnak. Ezekben az elbeszélésekben is mindig jelen van a mezőségi táj, a természet élménye és vigasza.

Az erdélyi író bizonyára legnagyobb és talán legművészebb írói vállalkozása a *Mire a fák megnőnek* és *A kastély árnyékában* című kétkötetes családrégény. Az erdélyi magyar irodalom – Kós Károly, Nyíró József, Makkai Sándor és mások művei révén is – mindig gondos figyelemmel tárta fel Erdély múltját, ez a hagyományos írói igény jelent meg Wass Albert esetében is. Régényének két kötetében egy mezőségi magyar mágnáscsalád életét beszélt el a negyvennyolcas szabadságharc bukásától a századfordulóig. A mágnáscsalád krónikája ad alkalmat az erdélyi magyarság történetének megvilágítására. Az író – hasonlóan Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájához és Nyíró József *Néma küzdelem* című régényéhez – azt kívánta bizonyítani, hogy az 1918-as összeomlás nem a véletlen műve volt, hiszen a kiegyezés utáni korszak erdélyi politikája homokra épült – az erdélyi magyar társadalom végzetes meggyengülése ekkor következett be. Megfontolt telepítési politika híján román bankok vásárolták fel a magyar birtokokat, a székely „népfelesleg” kivándorlásra kényszerült, s a nagyromán irredentizmust csupán látszatintézkedések próbálták megfékezni.

Wass Albert ifjú íróként az Erdélyi Fiatalok mozgalomban keresett társakat, ennek a mozgalomnak az erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata őt is magával ragadta. Meggyőződése szerint az erdélyi birtokos rétegnek – az úgynevezett „történelmi osztály” leszármazottainak – az erdélyi magyar nép oldalán kell elkötelezett szerepet vállalnia. Kivált a kisebbségi sorsban, amelynek az erdélyi magyarságra nehezedő terheit mint író és mint közéleti férfi Wass Albert fokozottabban élte át. Meggyőződése volt, hogy az erdélyi magyarság lassanként fel fog morzsolódni a bukaresti uralom nyomása alatt. Ezért is fogadta lelkenedző örömmel az 1940-es nagyhatalmi döntést, amely Erdély északi és keleti részét visszajuttatta Magyarországnak, és fogadta örömmel a honvédség bevonulását. Erről *Jönnel!* című riportkönyvében adott számot, s ez azóta több új kiadásban is az olvasók elé került.

Tulajdonképpen e miatt a könyve miatt kellett 1944 nyarán szülőföldjéről elmenekülnie, e könyve nyomán indultak ellene azok az indulatos támadások, amelyek máig tartanak. Az író először Németország amerikai megszállási zónájába, majd az Egyesült Államokba távozott és Floridában telepedett le. Az emigrációban írott műveit mindig áthatotta a szülőföld-

vesztés fájdalma, a honvágy keserű nosztalgiája. A távoli Floridában is mindig erdélyi szülőföldjének emlékei jelentek meg képzeletében és álmaiban. Ez a nosztalgikus érzés ad költői színezetet *A funtineli boszorkány* című regényének, amely különben – cáfolva az író románellenes indulatairól terjesztett rágalmakat – igen rokonszenvező módon ábrázolja az egyszerű román embereket. Valójában ez az a regénye, amelyben írói indulásának színvonalán érvényesült elbeszélő- és emberábrázoló készsége.

Harmadjára Márai Sándorról. A Kassáról Nyugat-Európába, majd Budapestre, végül az Egyesült Államokba került író olyan történelmi korszakban élte le hosszúnak mondható életét, amely minduntalan a szellem és a kultúra fájdalmas vereségét hozta. Egyidős volt a huszadik századdal: alighogy serdülni kezdett, kiderült, hogy a szabadelvűségnek és a józan észnek az a rendje, amely az európai liberalizmus történelmi sikereit követve alig egy évszázada kezdett felépülni, az erőszak érintésére egyszerre összeroppant. Az első világháború kitörése napok alatt söpörte félre mind a liberális, mind a keresztény hagyományokat és értékeket, a háborús vereség pedig elsodorta Márai szülőhazáját, a történelmi Magyarországot, elsodorta azt a polgári világot, amely nem egyszerűen az író származását és gyermekkorát jelölte meg, hanem megszabta gondolkodását és magatartását is.

Márainak szüntelenül védenie kellett írói függetlenségét. Alkotóműhelyét tulajdonképpen kedvezőtlen terepen kellett berendeznie. Hosszú élete az európai és magyar történelem szinte évszázados „válságkorszakára” esett: világháborúk, forradalmak, kegyetlen zsarnokságok jelölték meg a történelmi időt, s a szellem emberének naponta kellett megküzdenie a türelmetlenséggel, az erőszakkal, az értelmetlen indulatokkal. Márai még a húszas években, német és francia városokban eltöltött hosszú évei során döbbsen rá arra, hogy a régi, szabadelvű és emberséges Európa talán örökre elveszett.

Írói életműve, így *A zendülők*, *Idegen emberek*, *Féltékenyek*, *Sértődöttek*, *A hang*, *Jelvény és jelenés*, *Sereghajtók* című regényei (ezeket élete végére *A Garrenek műve* című nagyszabású munkájában gyűjtötte egybe) nemes gondolkodásról és fölényes írnitudásról tanúskodnak, írói munkásságának csúcseit mindazonáltal *Egy polgár vallomásai* című önéletrajzi esszéregényében és emigrációi *Naplóiban* kell látnunk. Ezek a művei nemcsak a magyar elbeszélő irodalom nagy értékei, hanem az (alig kifejlődött és mindig eltaposott) magyar polgári mentalitás figyelemre méltó dokumentumai is.

Márai minden tekintetben polgárnak tartotta magát: családjá a régi Szepesség szász városi polgárságából származott, és Kassán megtelepedve

lateiner-értelmiségi pályákon talált hivatást és megélhetést. A polgárság az ő felfogásában nemcsak társadalmi helyzetet vagy életmódot jelentett, hanem műveltséget, gondolkodást, az értékek egy történelmileg megalapozott és meghatározott rendszerét. Ebben az értékrendben a józan értelemnek, az alkotómunkának, a szabadelvűségnek volt központi szerepe. Márai ősei szorgalmas igyekezettel alapozták meg azt a szerény vagyont és biztos társadalmi megbecsülést, amelynek birtokában megszerezhették és megőrizhették függetlenségüket. Ezt a függetlenséget kívánta ő is fenntartani alkotó értelmiségiként.

Mintha kívül helyezte volna magát a történelmen: a könyvek érdekelték, a művészet, a zene, esetleg elgyönyörködött Amerika változatos természeti látványosságaiban és Európa régi városaiban. Mint hivatásos „rezonőr” figyelte a jelent, különösen naplóiban, számot adott minden fontosabb politikai és kulturális eseményről, igazából azonban a múltban élt. Hűségesen és sértődötten ragaszkodott valamihez, amit, úgy tetszett, magával sodort a múltó idő. A megsértett hűségnek ez a mindent átható érzése és morálja jelölte meg emigrációs munkásságát: jelen van regényeiben és naplójegyzeteiben is.

Arról, hogy ezt a három író milyen mértékben kell számon tartanunk irodalmunk huszadik századi kánonjában, vannak viták és még sokáig lesznek viták. Az szinte bizonyosnak tekinthető, hogy a kánon magaslati pontján közülük egyedül Márai Sándor foglal helyet, Nyíró József kimagasló szerepét többen és Wass Albertét még többen vitatják. Azt azonban mindenképpen el kell ismernünk, hogy mind a hárman részesei annak a hagyománynak, amelyet fenn kell tartanunk. Talán ebben a tekintetben is érdemes megszívlelni a Wellek–Warren-féle irodalomelméleti kézikönyv (*Az irodalom elmélete*) megállapításait. „Tulajdonképpen – tesz fel a kérdést a tudós szerzők – miért is értékelik az emberek az irodalmat? Az érték, az érdem, az érdekesség miféle fajtáját lelik meg benne? Azt válaszolhatnánk: igen sok fajtáját. A horatiusi összegezést, a *dulce et utilit* többféleképp is lefordíthatjuk: »szórakozás« és »épülés«, »játék« és »munka«, »terminális érték« és »instrumentális érték«, »művészet« és »propaganda« – végül: a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő.”

Az minden bizonnyal elmondható, hogy valamilyen módon mind a három író munkássága, Márai Sándoré pedig bizonyosan, része a „művészetnek, mint öncélnak”, és mindhárom író munkássága elhelyezhető a „közösségi rítus és kulturális kötőerő” értékvilágában. Márpedig ma az erdélyi magyarságnak, az egész magyar nemzeti közösségnek igen nagy szüksége van ilyen „közösségi rítusokra” és „kulturális kötőerőkre”.

Ebben lehet nemcsak Márai Sándor népszerűségének és írói rangjának a magyarázata, hanem Nyíró József és Wass Albert írói reneszánszának a magyarázata is.

FELEJTÉS ÉS RÁGALOM

Írókat, adott esetben igen nagy írókat két módon lehet eltávolítani abból a kanonizációs rendszerből, amelyben korábban mindenki által elismert jogos helyük volt: az egyik módozat a felejtés (az elhallgatás), a másik a rágalom. Valljuk meg, a huszadik század közepére, az évszázad második felében tevékenykedő – és korábban egyetemleges megbecsülésnek örvendő – íróink közül többnek is ez a nyugtalanító sors, az elhallgatás vagy a rágalom jutott. Ha ennek a szomorú jelenségnek a magyarázatát keressük, igencsak különféle indokokhoz jutunk. Szerepet kap itt a politikai pártosság és elfogultság, amely képtelen elviselni, hogy a „másik oldalon” elhelyezendő alkotó egyéniség általános megbecsülésben részesül. Szerepet kap az ismerethiány, hiszen talán sohasem (vagy csak talán az ötvenes évek szomorú világában) jutott nyilvános megszólaláshoz annyi félművelt és alig tehetséges újságíró vagy irodalomkritikus, mint manapság, és természetesen szerepet kap a frusztrált személyiség, a kórosra növekedett önérték, amely nem tudja elviselni az emberi és művészi „nagyságot”, következképp boldogan dobál sarat olyan írói életművekre, amelyeket korábban széles körben övezett megbecsülés, amelyeket a vállalt küldetés és a létrehozott értékes teljesítmény máskülönbén fényesen igazolt.

Az identitászavarokkal küszködő, frusztrált irodalomkritikus, irodalomtörténész vagy éppen „irodalompolitikus” természetesen szívesen csomagolja politikai előítéletek burkába véleményét, nagy íróink jelenlegi megítélésében, elhallgatásában és elutasításában nemegyszer a kommentátor személyiségének zavarossága és pártpolitikai fundamentalizmusa találkozik. Nem mondhatnám, hogy ez szerencsés és termékeny találkozás. A magyar társadalomban, a magyar értelmiségben, mi több, a magyar irodalmi életben mostanság annyi félresikerült személyes ambíció, annyi megfontolatlan állásfoglalás, annyi túlradó egyéni indulat található, hogy valójában nemigen lehet csodálkozni azon, miszerint mindez nem marad meg a politikai, pártpolitikai kampányok medrében, hanem – akár egy tavaszi árvíz a lakókörzeteket – elönti a szellem által lakott területeket is. Csak hát ezeknek a mentális árhullámoknak a megfékezésére és lecsapolására alig vállalkozik az irodalmi élet, az irodalomkritika.

De lássuk a tényeket! Kétségtelen, hogy a legtöbb igaztalan vádakodást és elhallgattatást az utóbbi másfél évtizedben a baloldali iroda-

lomnak kellett elszenvednie. Kétségtelen tény, hogy a politikai baloldal – nemcsak Magyarországon, hanem szinte minden egykor kommunista kormányzat által irányított országban – erős válságba került. Elsősorban talán nem is a politikai erőterben: a pártok különben is túlfutott világában lehet tapasztalni ezt, hanem a baloldali eszmék „piacán” abban, hogy a baloldali értelmiség igen nagy mértékben veszítette el tekintélyét és hitelét. Éppen ezért előbb-utóbb történelmi mérlegre kell helyezni, hogy vajon a közel fél évszázadon keresztül uralkodó kommunista hatalom és ennek irányító ideológiája milyen mértékben felelt meg a baloldali eszmék és értékek, a „baloldaliság” követelményeinek. A mindenkori történelmi baloldal, a polgári radikalizmustól a szociáldemokráciáig és a baloldali keresztény (keresztényszocialista) mozgalmakig (mert hogy ilyenek is léteztek!) mindig a francia forradalom hármasszavát, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” politikai és erkölcsi követelményét tekintette irányadónak és vezérelvének, és mondjuk meg, ezeknek az eszmei követelményeknek a legkevésbé sem feleltek meg a kommunista rendszerek, amelyek sem a szabadságot, sem az egyenlőséget és leginkább talán a testvériséget nem tartották kötelező és megvalósítandó előírásnak. Vagyis az úgynevezett „létező szocializmus” a maga politikai és erkölcsi lényege értelmében nem volt baloldali.

Voltak ugyanakkor baloldali írók, mint például a mögöttünk lévő több mint fél évszázad vonatkozásában Déry Tibor, Nagy Lajos, Lengyel József, Gelléri Andor Endre, Pap Károly, Fábry Zoltán, Sinkó Ervin, Gaál Gábor, Zelk Zoltán, Benjámin László, Tamási Lajos és mások. Nem mondható, hogy különösebben szerencsés lett volna az úgynevezett „szocialista” rendszerrel kialakult viszonyuk. Gelléri Andor Endre és Pap Károly, mondhatnám kissé frivolul, „szerencséjükre” a náci rendszer áldozatai lettek, így nem lehettek a proletárdiktatúra áldozatai. (Ez Pap Károly esetében, minthogy ő minden igazságtalanság kérlelhetetlen és szókimondó ellensége volt, könnyen bekövetkezhetett volna.) De mások eléggé nyilvánvalóan szembefordultak vagy szembekerültek a diktatúrával: Déry Tibort és Zelk Zoltánt bebörtönözték az 1956-os magyar forradalom leverése után, Lengyel József hosszú éveken keresztül a szovjet Gulag foglya volt, Nagy Lajos, Benjámin László, Tamási Lajos és egy időben Fábry Zoltán évekre „belső emigrációba” kényszerült, Sinkó Ervin Budapesten „persona non grata” lett, és mindegyikük, kivétel nélkül szembefordult az uralkodó rágosista vagy kádárista hatalommal, illetve az ötvenhatos forradalom napjaiban (és utána) a kommunista hatalmat elutasító magyar nép mellett foglalt állást. Vagyis az eredeti baloldalisághoz, a szabadság és az egyenlőség baloldali eszméihez voltak

hűségesek, ezért is kellett az önmagát baloldalinak feltüntető diktatórikus párturalommal szembefordulniuk.

A jelenben szinte mindegyikük a „kegyvesztettek” közé került: Déryt, Fábryt és Gaál Gábort mindegyre támadják, nemegyszer rendkívül méltatlanul, Nagy Lajost és Benjámint Lászlót egyszerűen elfelejtette az irodalomtörténet-írás, holott a *Kiskunhalom*, a *Lázadó ember* és *A menekülő ember* (amelynek megjelentetését hosszú éveken keresztül akadályozta a Révai József-féle irodalmi cenzúra!) írójának vagy az 1956 nyarán közreadott *Egyetlen élet* című verseskötet költőjének ma is az eleven irodalmi hagyományok között volna a helye. Lengyel Józsefet, akinek a szovjet haláltáborokról készült epikai beszámolóit sok tekintetben Szolzsenyicin világhírű művei mellé állíthatóak, a rendszerváltás óta némaságra ítélte a rosszindulatú közöny (lányától tudom, hogy egy – éppen lágerelbeszéléseit egybegyűjtő – kötetet ezzel a felkiáltással utasította el az egyik könyvkiadó: „Csak nem képzelik, hogy manapság egy kommunista író megjelentethető!”), és persze Zek Zoltán, Tamási Lajos és Sinkó Ervin sem tartozik a kánonalkotók által kedvelt vagy elfogadott szerzők közé, holott például Sinkó nagyszabású moszkvai élménybeszámolójánál, az *Egy regény regényénél* kevesen mutatták be hitelesebben és leleplezőbben a szovjet politikai és kulturális zsarnokság köznapjait, és Fábry Zoltán publicisztikájánál, például az évtizedeken keresztül az író asztalfiókjában várakozó *A vádlott megszólal* című 1946-ban írott hatalmas „védőbeszédénél” bátrabban és hitelesebben kevesen leplezték le a második világháború után demokratikus álarcban jelentkező magyarellenes intoleranciát és bűnököt. A valódi (és nem sztálinista, ellenkezőleg, szabadság- és egyenlőségpárti) magyar baloldali irodalom osztályrésze manapság az elhallgattatás, rosszabb esetben a rágalom.

Nem jártak sokkal jobban a népi írómozgalom nagy egyéniségei, például Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János, Veres Péter és Sinka István sem. Legfeljebb annyi különbség érzékelhető, hogy miközben Déry Tibort és társait a kommunista hatalommal történt azonosulással, a népi írókat szélsőjobboldali érzelmekkel és/vagy szélsőbaloldali kollaborációval vádolták meg ellenségeik. Kodolányi és Sinka esete viszonylag egyszerűbb, az ő írói pályájuk valóban felmutathat néhány olyan szerencsétlen kijelentést, amelyet a szélsőjobboldali eszmékkel lehet egybekapcsolni, ezek a kijelentések azonban nem szoríthatják árnyékba egész életművüket, amely kétségtelenül a huszadik századi magyar irodalom értékei közé tartozik. Kodolányi hatalmas történelmi, illetve mitologikus regényei, így a *Julianus barát*, *A vas fia*, *a Boldog Margit*, illetve a *Vízöntő az Új ég, új föld* és *Az égő csipkebokor* semmiféle ide-

ológiai vagy politikai téveszmével nem gyanúsíthatok meg, mi több, az utolsónak említett Mózes-regénynél nagyobb empátiával és szeretettel kevesen (talán csak Thomas Mann) ábrázolták az Őszövetség népét. De Kodolányinak azokat a műveit is igazolta a változó idő, amelyeket korábban egyértelműen elutasított a kommunista irodalompolitika – például az 1942-ben megjelent *Esti beszélgetés* és az 1944-ben közreadott *Zárt tárgyalás* című történelem- és politikabölcseleti írásaira gondolok. Ugyancsak irodalomtörténeti méltánylást érdemel Sinka István balladaköltészete, amely magas fokú poétikai szintézisbe tudta fogni a népi hagyományt és a modern, „szürrealisztikus” költészetet.

Sok fanyalgó megjegyzéssel, sőt elutasító nyilatkozattal lehetett találkozni a mögöttünk lévő évtizedben Németh László és Veres Péter műveivel összefüggésben is. Mindkét írórt részben a náci eszmék hatásával, részben kommunistakollaborációval vádolták meg ellenfeleik. Németh részben a *Kisebbségben*, részben 1961-és moszkvai látogatásának következményeit összegző *Utazás* című vígjátéka következtében került politikailag egymással ellentétes megítélések keresztútjába. Holott sem a korábbi vitairat, sem a későbbi színdarab nem érintheti Németh László munkásságának nagy értékeit, mindkettő elhelyezhető az írói pálya belső kontextusában, egy olyan világnézet keretei között, amelyben természetesen voltak belső – az író gondolkodásának mélyebb világában kitapintható – konfliktusok, mindez azonban nem tette kérdéssé az életmű egységét és színvonalát. Ráadásul Némethnek számos olyan ma is újszerűnek tekinthető gondolata van, amely meglepő módon alig hatott az 1990-es rendszerváltozást követő idők közgondolkodására. Például a magyar kultúra kelet-közép-európai elhelyezése, az eszméjére vagy a huszadik század nagy ideológiai és politikai szembenállásának társadalombölcseleti alapjait, a szabadversenyos kapitalizmus és a diktatórikus szocializmus konfliktusát megkerülő „harmadik út” eszméjére gondolok. (Ez utóbbiból különben nemrég az egyik magyarországi pártnál kampányszlogen lett, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a Németh Lászlótól származó ideához ennek a szlogennek nincs köze.)

Németh László írói és szellemi örökségét ma inkább egy szűk értelmiségi kör tartja fenn, könyvek is készülnek róla, ugyanakkor igen sokat elárul életművének recepciójáról az a kínos fanyalgás, amely nemrégiben születésének századik évfordulóját övezte. Talán még mostohább módon járt el az irodalomtörténeti és történeti emlékezet Veres Péter személyiségével és munkásságával, amely – Németh László megítéléséhez hasonlóan – a kettős vádaskodás, illetve az egyetemleges felejtés purgatóriumába került. A valamikor „klasszikusnak” tekintett parasztíróról

vagy egy évtizeddel ezelőtt csak (két oldalról is) elutasító ítéleteket lehetett hallani, újabban pedig még ilyeneket sem, legfeljebb annak ismételt megállapítását, hogy *Az Alföld parasztsága* és a *Számadás* írója végképp nem tartozik az irodalomtörténeti kánon szereplői közé. Pedig a népi és a szociográfiai irodalom jelentékeny képviselője, 1956-ban a Magyar Írószövetség sok bölcsességet tanúsító elnöke bizony megérdemelné, hogy akár egy irodalomtörténeti „perújrafelvétel” keretében kerüljön vissza arra a magaslatra, amely a mögöttünk lévő korszak nagy íróinak emlékezetét őrzi az utókor és különösen a fiatal nemzedékek számára.

A leginkább kínos recepciós sors bizonyára Illyés Gyula alakjának és életművének jutott. Illyés – nagyjából Babits halálától kezdve a saját haláláig, tehát vagy négy évtizeden keresztül – a magyar irodalom koronázatlan fejedelmének számított, tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, életműve és erkölcsisége kikezdehetetlen, olyan szellemi közintézménnyé vált, amelyhez nemcsak az irodalmi élet, hanem a nemzeti közgondolkodás is igazodott. Valósággal a nemzeti identitás egyik hordozójává és jelképévé emelkedett, akárcsak korábban Ady vagy Babits. Emlékszem, egyszer egy szűkebb társaságban előadott fejtegetésében az éppen hazalátogató Cs. Szabó László arról beszélt, hogy a magyar irodalom egészen a legutóbbi időkig „monarchikus” formában létezett: az irodalomszervező Kazinczy Ferenc alapozta meg ezt az irodalmi „monarchiát”, őt követte a trónon Vörösmarty Mihály, majd (rövid időre) Petőfi Sándor, (hosszú időre) Arany János, majd több évtizedes interregnum után Ady Endre, utána Babits Mihály, végül Illyés, akinek halála után át kell térni a „köz-társasági” uralomra. Valóban, Illyés ilyen szerepet töltött be, széles körű irodalmi és társadalmi „mandátum” következtében, és ezt a „mandátumot” még a rákosista-kádárista hatalomnak is méltányolnia kellett.

A rendszerváltozás utáni időszakban azután az ő esetében is megindult a fanyalgás, felszínre törtek a bizonyára korábban is létező indulatok (elvégre egy nagy egyéniség nemcsak elismerést kelt, hanem gyűlöletet is!), és megindult az indulatos rágalmozás. Mindezt a *Kapu* című, közismerten „megélhetési botránykrónika” indította el, később másutt is szóba került, hogy Illyés jó viszonyt ápolt korábban Imrédy Bélával, később Aczél Györggyel (hogy ez a kezdeti jó viszony később milyen radikálisan megváltozott, arról persze hallgattak a jól értesültek!), és hogy nem állott egyértelműen a magyarság alapvető érdekei és követelései mellé. Mondták ezt arról az íróról, aki korábban, még a háború előtt a *Puszták népének*, a *Magyarok* című publicisztikai gyűjteménynek és a *Rend a romokban* verseinek, később az *Egy mondat a zsarnokságról*, a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről* és a *Bartók* című költeményeknek, a

Válasz Herdernek és Adynak című nagy nemzetpolitikai tanulmánynak a szerzője volt. És természetesen hivatkozhatnék még számtalan költői, prózai és publicisztikai írásra, mindezek azt mutatják, hogy Illyés Gyula, ahogyan ezt nagyon sokan mindig is tudtuk és állítottuk, a nemzet hiteles „lelkiismerete” volt.

Éppen ezért alig jutottam szóhoz, amikor *A Céh* című folyóirat múlt évi októberi számában Beke Albert tollából (*Válasz Illyés Gyula-ügyben*) a következőket olvasom – egy esztendővel az ötvenhatos forradalom (és az *Egy mondat...* nyilvánosságra kerülése) fél évszázados évfordulója előtt: „Tehát először is: az egyik legalapvetőbb probléma az *Egy mondat a zsarnokságról* című vers hiteles értelmezése. [...] Tudjuk, hogy ez a vers az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számában jelent meg, vagyis akkor, amikor már mindenki azt hitte, hogy a forradalom véglegesen győzött. Mi ennek a versnek a legfontosabb megállapítása? Az, hogy a diktatúrában »mindenki szem a láncban«. És »belőled büzlök, árad, magad is zsarnokság vagy«. Illyésnek azonban ez a megállapítása egyszerűen nem igaz. [...] Illyés itt a kollektív felelősség és bűnösség elvét hirdeti azért, hogy a saját bűnrészességét mindenkire kiterjessze. A költő ezzel a megállapítással a kivégzetteknek és bebörtönzötteknek az emlékéét gyalázza meg, és pedig önös érdekből: azért, hogy a saját egyéni felelősségét mentse. Tehát mondjuk ki nyíltan: az *Egy mondat a zsarnokságról* című vers hazug és aljas. Hazug azért, mert éppen a legfontosabb megállapítása nem igaz, és aljas azért, mert Illyés ezt kizárólag a saját felelőssége alóli menekülése érdekében hirdeti. Tehát ennek a versnek éppen a központi gondolata egy nagy hazugság.”

Hosszasan idéztem, meglehet (bocsássa meg nekem Illyés Gyula), azonban mindenképpen dokumentálnom kellett azt, hogy a mögöttünk lévő évtizedek klasszikus magaslaton számon tartott magyar irodalmának manapság milyen támadásokat kell elszenvednie. Illyés Gyula (és Németh László és Veres Péter és Déry Tibor és Fábry Zoltán) életművének, írói moráljának és hitelességének radikális és agresszív (emellett ostoba) megkérdőjelezése olyan jelenség, amelyet mindenképpen meg kell fontolnia és el kell utasítania a magyar irodalom mértékadó tényezőinek. Irodalmi örökségünk méltósága és időszerű felhasználása kívánja meg ezt az elutasítást, ugyanis a jelen szellemi, lelki, erkölcsi tekintetben igencsak zavaros viszonyai közepette hiteles eligazítás végett még mindig irodalmunkhoz kell fordulnunk – még mindig az irodalomnak kell a nemzet „lelkiismeretének” lennie.

A felejtés és a rágalalmazás jelenségei körében szerzett szomorú tapasztalataim felsorolását természetesen folytathatnám tovább. Hiszen

olyan – a közelmúltban még igencsak megbecsült és nagy népszerűségnek örvendő – írói életművekre borult a feledés (avagy a szándékos elfelejtetés) árnyéka, mint Sarkadi Imréé, Cseres Tiboré, Karinthy Ferencé, Sánta Ferencé, Fejes Endréé vagy az erdélyi Panek Zoltáné és Deák Tamásé, és olyan nagyszerű magyar írókat értek gonosz rágalmak, mi több, rágalomhadjáratok, mint Sütő Andrást, aki például *Anyám könnyű álmot ígér* című „lírai szociográfiájával” az erdélyi magyar (az egész magyar) elbeszélő irodalom megújítója volt, akit fél szemére megvakított és szinte halálra vert 1990 „fekete márciusában” a marosvásárhelyi magyarokra támadó román csőcselék. A felvidéki magyar irodalom köréből is felidézhetném a felejtés és a rágalmazás szomorú eseteit – talán máskor. Még jobb lenne, ha egy felvidéki magyar irodalomkritikus vállalná magára ezt a szomorú feladatot. De aki ismeri azt, hogy például Dobos Lászlónak, Duba Gyulának vagy Cselényi Lászlónak milyen értetlenségekkel, rosszindulattal kellett az elmúlt évtizedben megküzdenie, az tudja, hogy mire gondolok. A felejtés és a rágalmazás széles körben tapasztalható eseteivel tulajdonképpen egy irodalom- és kritikátörténeti monográfiának (egyszermind vitairatnak) kellene foglalkoznia.

A MEGŐRZENDŐ HAGYOMÁNY

Az irodalomtörténeti kánon mindig változik, éppen ez a változás és maga az alakíthatóság teszi lehetővé az irodalomnak, ha nem is a „fejlődését”, mert ilyen „fejlődés” a művészetek körében természetesen nincsen (Shakespeare nem „nagyobb” író, mint Homérosz és Goethe nem „nagyobb” író, mint Shakespeare, mint ahogy Petőfi sem „nagyobb” költő, mint Balassi Bálint, és Ady sem „nagyobb”, mint Petőfi), de a történetét. A kánonok átrendeződésével együtt mindazonáltal meg kell őrizni a régebbi értékeket, a modern irodalom nem érvényteleníti a klasszikusat és a posztmodern sem érvényteleníti például Illyés, Radnóti és Nagy László költészetét (noha, jól tudom, akadnak olyan irodalomteoretikusok vagy irodalomkritikusok, akik szívesen végrehajtanak egy ilyen „érvénytelenítést”). Az irodalom valójában igen liberális köztársaság: az igazi értékek jól megférnek egymás mellett, és az úgynevezett „nemzeti” vagy „közösségi” irodalmi értékrend sem érvényteleníthető a posztmodern irodalom törekvései és időnként érzékelhető mohósága következtében.

A magyar irodalomnak, és emiatt bizony nem pironkodni kell, hanem büszkén vállalni, mindig voltak nemzeti-közösségi mondanivalói és feladatai. A magyar történelemből a nemzet és az irodalom fogalmai szinte Janus-arccal néznek reánk: ami az egyik oldalról szemlélve egy

történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magasrendű művészi, irodalmi értékek történeti folytonossága és rendszere, ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másikban emésztő küzdelem és gyötrődés avégett, hogy egy emberi közösség otthont találjon saját szülőföldjén, a nemzetek közösségében, és kapjon lehetőséget arra, hogy kifejelezthesse a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

A kisebbségi magyar irodalmak is ilyen Janus-arcot mutatnak: egyfelől a maguk nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mértéke mindig az esztétikai érték, és sokak véleménye szerint sohasem csupán ez a nemzeti szolgálatvállalás. Ez a szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan a kisebbségi magyarság irodalmától, minthogy voltak korszakok (az utolsó és leginkább brutális alig másfél évtizede ér véget), amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen. Ebben a helyzetben az irodalom nem pusztán a kultúra központi régiójában foglal helyet, ahogy ezt a közép- és kelet-európai hagyományok megszabták, és nem is egyszerűen „a szellemi élet mindenese”, ahogy ezt ugyancsak a közép-európai irodalmakról szólván (*Közép-Európa* című tanulmányában, a *Tanú* 1932-es évfolyamában) Németh László megállapította, hanem maga a nemzeti élet, az önazonosság hordozója, a megmaradásnak egyetlen stratégiája. Azaz nem pusztán irodalom, ha mindenekelőtt természetesen irodalomnak kell is lennie.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltozást) ért meg az európai irodalom (a világirodalom). Az elsőt a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban, tehát a német, a lengyel, a cseh, a szlovák, a horvát, a szerb, a román, az orosz és természetesen a magyar kultúrában szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzet ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi” fordulatnak a szellemisége él tovább a kisebbségi magyar irodalmi kultúrákban Reményik Sándor költészetétől, Kós Károly regényeitől és Fábry Zoltán publicisztikájától kezdve máig: Sütő Andrásig, Kányádi Sándorig, Dobos Lászlóig és Tózsér Árpádig.

A második nagy fordulatot a huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, méghozzá két módon, két áramban: egyrészt

az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia, s ha az első nagy fordulat Herder, akkor a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, minthogy az emberi lény leginkább a művészi alkotásban tud azonosulni önmagával és a léttel, ahogy Heidegger írta nevezetesen, *Hölderlin és a költészet lényege* című tanulmányában: „a költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk és elintézünk”. A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát, és az emberi létezés valójában a nyelv által történt létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcséleti mondanivalója, hanem csupán a nyelvi és poétikai felépítés által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri” fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbement (Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál), és az elmúlt évtizedben bontakozott ki a szemünk láttára a „wittgensteini” fordulat is. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné a „herderi” szellemiség és kultúra hagyományait és jelen idejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés abszurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell, hogy elutasítsák a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot. Különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából és magát a létezést szemlélve vagy a nyelvfilozófiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több, mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.” Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és

Austin Warren imént idézett közismert irodalomelméleti kézikönyve (*Az irodalom elmélete*) is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a művészet öncéltságában és közösségi kötőerejében jelölte meg. A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő” pedig kétségkívül magába foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azaz az irodalom „herderi” paradigmáját és szemléletét.

Az irodalom és a nemzeti irodalom fogalmát ezért ma sem lehet egymással szembeállítani. A kisebbségi magyar irodalmak, akár csak a múltban, azt példázzák a jelenben is, hogy az irodalom nem csak szó és grammatika, ahogy Kosztolányi híres versében a zászló nem csak „bot és vászon”. Az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki és a kárpátaljai magyar irodalom művészet és erkölcs, az egyéni lét metafizikai értelmezése, ugyanakkor egy emberi közösség vallomása és üzenete, amely az egyetemességet ostromolja, a nagyvilág előtt tesz tanúságot egy nép élni akarásáról, küzdelmeiről és a nemzetek közösségének lelkiismeretét szólítja meg.

Irodalmi Szemle, 2006. 7. sz. 8–16., 8. sz. 4–11.

■■■ SZÁMVETÉS A TÖRTÉNELEMMEL ■

Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben

1970-ben jártam először Újvidéken az akkor alig egyéves Hungarológiai Intézet meghívására. A várossal és a kulturális intézményekkel való ismerkedés során eljutottam a Szerb Matica híres könyvtárába és kéziratárába is, ahol a régi kéziratok gondozói tették elém Stanković Györgynek egy magyar barátjához írott, 1848 őszén keltezett levelét. A levél egy részletét lemásoltam akkor, s most, hogy áttanulmányoztam a *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben* című kötetet, előkerestem a régi jegyzetet. A levél szövege magyar, szeretném idézni néhány mondatát: „Mi – írja Stanković – küzdünk egymás ellenébe, és miért? Ki érdektelen akar a dologról ítélni, nem felelhet egyebet: semmiért. – Ugyan mondd, nem élünk mi folytonosan testvérileg minden Magyarhonban élő nemzetekkel, – alkottatott-é most külön kedvező törvény a magyarok részére és külön a más nemzetbéliek részére? Felelet: nem. Mibe akarja hát elnyomni a magyar a horvát, rád nemzetséget? – felelet: semmibe. – Miért hát ezen méltatlan ellenségeskedés! – Sajnálom a derék horvát testvéreket, kikre csak könnyebbség váraozzik az alkotmányos életből, hogy a kamarilla zsoldjában levő által félrevezettetve, tulajdon érdekük ellen ingereltetve nem váraozzik egyéb tehernél.” A régi levél a Dunavölgyi népek összefogásának rokonszenves, amellet ésszerű gondolatát szóllaltatta meg a közös történelem egy mély válságának idején. Mi okozta ezt a válságot, nevezetesen mi okozta a magyar és a szerb nemzeti mozgalom 1848–1849-es ellentéteit? Ezekre a nehéz kérdésekre kíván választ adni a szóbanforgó tanulmánykötet.

A Bóna Gábor szerkesztésében megjelent *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben*, alcíme szerint *Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből* című gyűjtemény az 1978 novemberében Budapesten szerb és magyar történészek részvételével rendezett tudományos ülésszak előadásait adja közre. Kétséggkívvül a kérdés legjobb magyar és szerb szakértői fejtik ki nézeteiket a két nép közös történetének egy drámai fejleményekben sajnos túlságosan gazdag szakaszáról, s próbálják felkutatni az 1848–1849-ben tapasztalt politikai ellentétek okait és következményeit. Magyar részről különösen Spira György *A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján* című előadása bővelkedik lényeges történelmi adalékokban és megállapításokban. Ezt követi Niederhauser Emil előadása a nemzeti kérdésnek a korszak parasztmozgalmaira gyakorolt befolyásáról, Urbán Aladár munkája a Batthyány-kormány által kiküldött délvidéki kormánybiztosok tevékenységéről, Varsányi Péter István szövegeközlése Csernovics Péter délvidéki kormánybiztos megbékélési

kísérletének dokumentumaiból, továbbá Bóna Gábor összefoglalása az 1848–1849-es honvédsereg szerb katonáiról, amely a többi között Damjanich János tábornok, Bobich János ezredes, Damaszkín György, Kerkalović András, Milutinovich Mihály, Stojkovich Péter és Zakó István alezredes hősi életútját idézi fel. A tudományos ülészak szerb résztvevői közül Čedomir Popov és Slavko Gavrilović a jugoszláviai történetírásnak az 1848–1849-es forradalmi eseményekkel kapcsolatos megállapításait ismerteti, Andrija Radenić *Az 1848–1849-es szerb mozgalom alapkérdései* címmel ad áttekintést a jugoszláv történetírás jelenlegi nézeteiről, Lazar Rakić az 1848–1849-es vajdasági kerületi bizottságok tevékenységével foglalkozó jugoszláv történeti irodalmat ismerteti, végül Vasilije Krestić a szóbanforgó történelmi időszakról készült szerb memoárirodalmat, a többi között Jovan Subotić, Đorđe Stratimirović, Novak Golubski, Mihajlo Polit-Desančić és Miloš Dimitrijević emlékiratait idézi fel. Valamennyi tanulmány, illetve előadás igen széles körben használja fel a történelmi forrásokat, és számos eddig ismeretlen adattal, adalékkal teszi gazdagabbá a forradalmi korszak történetének ismeretét.

Természetesnek tetszik, hogy a tudományos ülészak magyar és szerb résztvevőinek vélekedése nem minden kérdés megítélésében egyezik. A közös munka célja részben nyilvánvalóan az volt, hogy nyilvánosságra hozza ezeket a különvéleményeket és nézeteltéréseket, s éppen az egymástól eltérő megítélések és magyarázatok tudományos vitában történő ütköztetése révén keresse a lehetséges megoldást. A nézeteltérések jellege eléggé közismert: a magyar történetírás a szerb nemzeti mozgalmat, legalábbis e mozgalom fejlődésének későbbi szakaszán, hagyományosan a Habsburg-ház ellenforradalmi törekvései szövetségesének tekinti, a szerb történetírás ellenkezőleg a magyar forradalom vezetőit, közülük is elsősorban Kossuthot teszi felelőssé azért, hogy a pozsonyi országgyűlés nem volt hajlandó megadni a magyarországi szerbeknek az autonóm Szerb Vajdaság felállításával is együtt járó nemzeti jogokat, s ezzel maga idegenítette el a szerb népmozgalmat a magyar forradalom érdekeitől. A hagyományos szerb álláspontot jól tükrözi Vasa Bogdanov *A vajdasági szerbek felkelése és az 1848. és 1849. évi magyar forradalom* című munkája, amelyre Slavko Gavrilović előadása hivatkozik: „A magyar forradalom [...] a szerző szerint köznemesi megmozdulás volt, sodrásában a néptömegek igen gyorsan háttérbe szorultak. Ennek következtében a forradalom ellenforradalomra torzult, és szükségszerűen szembe kellett kerülnie a demokratikus jellegű szerb mozgalommal. Lényegében tehát osztálybázisok csaptak össze egymással: egyfelől a nemesi, másfelől a polgári-paraszti osztályjelleg. De Bogdanov a békére szólító erőket sem

tévesztette szem elől, s nagyra értékelte a magyar parasztság, Petőfi meg Táncsics forradalmiságát.” Ennél az állásfoglalásnál, amely lényegében az egész magyar forradalmat elítéli, ma már jóval árnyaltabban fogalmaz a jugoszláv történetírás, és ebben a törekvésében azzal a magyar történetírással találkozik, amely maga is tévesnek és hibásnak mondja a magyar forradalmi kormány nemzetiségi politikáját, minthogy ez a politika a polgári „nemzetállam” elvéhez ragaszkodva nem volt hajlandó szabad nemzeteknek elismerni a történelmi országterületen élő nem magyar népeket, és ezzel maga akadályozta meg a magyarok, szerbek, románok és szlovákok 1848–1849-es forradalmi összefogását. Magyar részről igen nagy hangsúllyal Spira György és Niederhauser Emil képviseli ezt a nézetet, szerb részről pedig Andrija Radenić, aki a jugoszláv enciklopédia *Vajdaság az 1848–1849-es forradalmakban* című fejezetében maga is elismeri, hogy a szerb nemzeti mozgalom 1848 augusztusa után lényegében elveszítette „antifeudális és nemzeti felszabadító vonásait” s ezt követve már győzedelmeskednek a „legkonzervatívabb szerb elemek”.

A magyar és szerb történetírók viszonylagos egyetértésének lehetőségét két alapvető gondolat kínálja a tudományos ülésszakon elhangzott előadások elvi tanulsága szerint. Egyfelől az a tudományos igény, amely mind a magyar, mind a szerb forradalmi mozgalmat polgári jellegű nem nemzeti mozgalomnak tekinti, s mint ilyent mutatja be. Erre utal Andrija Radenić előadásának zárógondolata is: „Az 1848–49-i szerb mozgalom mindmáig vitatott kérdéseiben, azoknak a jegyeknek a további feltárásában, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy ez a mozgalom – csakúgy, mint a magyar – alapvetően polgári, polgári-nacionalista jellegű volt, csakis akkor juthatunk tehát közelebb az igazsághoz, ha a szigorú tudományosság igényével járunk el, s elutasítunk minden tudománytalan, tendenciózus beállítást.” Másfelől az az előbbiből is következő tudományos megközelítés, amely történetileg vizsgálja az 1848–1849-es időszak magyar–szerb kapcsolatainak és konfrontálódásának ügyét, s e vizsgálat során külön-külön értékeli a történeti folyamat periódusait. Lényegében mind a magyar, mind a szerb történetírás elismeri, hogy a korszak eseménytörténete nem képezett egységes, egyenes vonalú történeti folyamatot, s ennek nyomán három – egymástól viszonylag élesen elkülöníthető – periódusról beszél. Az első szakasz értékelésében szinte teljesnek mondható az egyetértés a magyar és szerb történészek között: mindkét fél véleménye szerint 1848 tavasza valóban a „népek tavasza” volt, s mind a magyar, mind a szerb nép nagy reményeket fűzött a magyarországi forradalom eseményeihez. A második szakasz 1848 májusától, az első karlócai szerb nemzeti gyűléstől augusztus végéig tartott, s ennek a

szakasznak a megítélésében már eltér egymástól a magyar és szerb tudományos körök véleménye. A magyar történészek nézete szerint a szerb nemzeti mozgalom – résztvevőinek szubjektív forradalmi törekvéseitől függetlenül – ekkor már az udvari körök ellenforradalmi törekvéseit mozdította elő. A szerb történészek véleménye szerint a szerb nemzeti mozgalomnak e második szakasza is demokratikus célokat követett, s kétfrontos küzdelmet folytatott, nemzeti törekvéseinek érvényesítése érdekében ugyanis éppúgy szembe kellett szállnia a bécsi udvar reakciós politikájával, mint a magyar szupremácia elvét követő magyar kormányzattal. A történelmi eseménysorozat harmadik szakaszának értékelésében megint közeledik egymáshoz a magyar és a szerb tudományos vélemény: mindkét fél történetírói úgy ítélik meg, hogy 1848 szeptemberétől kezdve a Stratimirović vezette szerb radikálisok szerepe csökkent, s a szerb nemzeti mozgalom irányítása Rajačić pátriárka kezébe került, aki már a bécsi udvar ellenforradalmi politikájával talált kapcsolatot.

A tudományos ülészak – esetleg egymással is vitába szálló – előadásait kétségtelenül az az igény vezette, hogy tárgyilagos módon, a történelmi tények teljes ismerete és sokoldalú megvilágítása nyomán oldják fel a magyar és a szerb történetírás között hagyományosan meglévő nézeteltéréseket. A közös – időközben Újvidéken szerb kiadásban is megjelent – kötet bevezetője ilyen módon teljesen jogosan állapítja meg a következőket: „Itt érvek, vélemények ütköztek és találkoztak, és pedig [...] nem a nemzeti trikolort képviselő együttesek párviadala, hanem kutató, gondolkodó, egymást megértve segítő és megértve bíráló kollégák párbeszéde formájában. Nem mindennapos élmény ez a közép-kelet- és a délkelet-európai régió történészrendezvényeinek sorában. Szeretnénk, ha maradandó lenne és a gyakorlati tudományos munka bővülő alapjává válna az a szemlélet, amely *a régió nagy kérdéseit nem helyi, nemzeti elszigeteltségükben, hanem egyetemes összefüggéseikben vizsgálja*, a reális és tartós nemzeti érdeket nem a kisleányi öncélúság hangsúlyozásában, a nemzeti nézőpont abszolutizálásában, hanem *egy közös és egyetemes nézőpont kialakításában, a sorsközösség felismerésében, tudatosításában keresi.*”

Üzenet, 1983. 11. sz. 606–608.

■■■ SZARAJEVÓ UTÁN ■

Magyarok és szerbek a múltban és a jelenben

EGY KIS TÖRTÉNELEM

Az egykori Jugoszlávia utódállamaiban, a ma is Jugoszláviának nevezett szerb–montenegrói szövetségi államban, valamint Horvátországban és Szlovéniában napjainkban is több mint háromszázezer magyar él. Mindezekelőtt a Vajdaságban, néhány tízezres nagyságrendben a horvátországi Kelet-Szlavóniában: Eszék körül, illetve a még mindig szerb megszállás alatt élő Dél-Baranyában (Baranya nagy része Magyarországhoz tartozik), továbbá valamivel több, mint tízezren a szlovéniai Mura-vidéken: Lendva környékén. Ezek a területek az 1920-as trianoni békeszerződést megelőzően a Magyar Királyság részei voltak.

A jugoszláviai magyarság túlnyomó részének a Vajdaság ad otthont. Ez a terület maga is három, egymástól többé-kevésbé történelmileg elkülöníthető részből áll: a Bácskából, amely a Duna és a Tisza folyók között terül el, a Bánságból (német, szerb és román nevén a Bánátból), amely a Tiszától keletre található, és a Szerémségből, amely a Duna és a Száva között foglal helyet. A mai Kis-Jugoszlávia területe 102 200 négyzetkilométer, ebből a Vajdaság területe 21 500 négyzetkilométert tesz ki, tehát az állami terület közel egyötödét foglalja el.

A mai Vajdaság területe a római birodalomhoz tartozott, majd a népvándorlás során a hunok, később az avarok szállták meg, végül a IX. század végén a honfoglaló magyarok telepedtek le itt, akik a középkorban benépesítették az egész területet. Ebben a korban, a XI. és a XVI. század között a Száva és a Duna folyóktól délre található délszláv területek is a magyar állam kötelékébe tartoztak; a többnyire szerbek és bosnyákok által lakott Macsói, Ozorai, Sói és Szörényi bánságok a magyar király hűbéresei voltak. A déli vidékek az akkori Magyarország gazdaságilag leginkább fejlett területét alkották, a Bácskában és a későbbi Bánságot alkotó Temesközben igen fejlett volt a mezőgazdaság, a Szerémségben a bortermelés, és a délvidéki városokat élénk kereskedelem kötötte össze Velencével és a dalmáciai városokkal. A Délvidéken ezért meglehetősen nagy olasz kulturális befolyás érvényesült.

A betelepülő magyarok és a Balkánon élő szerbek között mindig szorosak voltak a gazdasági, szellemi és a katonai kapcsolatok, különösen a XV. században, a balkáni térségben offenzív politikát folytató török nagyhatalom fellépése után, midőn a magyar és a szerb – általában délszláv – seregek közösen próbálták útját állni a török terjeszkedésnek. A XV. században Magyarországra települő szerbek a török elől menekültek, s a középkori szerb állam 1459-ben bekövetkezett veresége után nagy szerb

tömegek telepedtek meg a Szerémségben, a Bácskában és a Temesközben, sőt a szerbeknek az ország középső részein is voltak erős telepeik.

Miután a középkori magyar állam az 1526-os mohácsi vereséggel ugyancsak elbukott, és az ország déli és középső vidékei török megszállás alá kerültek, a korábban igen erős délvidéki magyarság szinte teljesen kipusztult. Ezt a területet sújtották leginkább a háborúk, és innen hurcolták el az embereket százezerszámra a kis-ázsiai rabszolgapiacokra. Helyükbe általában szerb és más délszláv menekülők kerültek. Majd miután a Habsburg-ház katonai ereje a XVII. század végén kiűzte a törököket Magyarországra területéről, a déli vidékeket még nagyobb létszámban árasztották el a szerb telepések.

A császári hadsereg győzelmes hadjárata egészen Szkopjéig és Nišig tört előre, ott azonban megtorpant, és a csapatoknak vissza kellett vonulniuk a magyar határok mögé. A dél-szerbiai és kosovói szerbek, akik a hadjárat idején a császáriakhoz csatlakoztak, megrémülve a törökök bosszújától, Čarnojević Arzen ipeki ortodox pátriárka vezetésével Magyarországra menekültek. Körülbelül 200 000 szerb telepedett le ekkor a Bácskában és a Bánságban, és ekkor népesítettek be a szerb telepések néhány Buda környéki kisvárost és községet is, így Szentendrét, amely később a magyarországi szerbek egyik vallási és kulturális központja lett. I. Lipót császár 1691-ben a betelepedett szerbeknek kiváltságlevelet adott, amely számukra széles körű autonómiát hozott létre, és kivonta őket a magyar megyei hatóságok és központi kormányzatszervek hatásköre alól. Ezt az autonómiát erősítette meg az, hogy a szerb ortodox egyház, a karlócai pátriárka, vezetésével, ugyancsak teljes körű autonómiát élvezett, és ez az egyházi autonómia fennmaradt a rendi kiváltságok megszüntetése utáni korszakban is. A bécsi udvar a déli vidékeken, hasonlóan a horvátországi berendezkedéshez, szerb határőrvidéket szervezett, ennek lakossága szabad paraszti, illetve katonai státust kapott, s a császári kormány nemcsak a törökkel vívott harcokban használta fel őket, hanem a lázongó magyarság megfékezésére is. Így az 1703–1711-es, II. Rákóczi Ferenc-féle függetlenségi háború és az 1848–1849-es magyar szabadságharc idején, ez okozta a magyarság és a szerbség közötti történelmi konfliktusokat.

ETNIKUMOK ÉS KULTÚRÁK A MAGYAR DÉLVIDÉKEN 1918 ELŐTT ÉS UTÁN

A Vajdaság etnikai és kulturális képe a török háborúk következtében alakult ki: a magyar lakosság nagy része kipusztult, helyükbe szerbek telepedtek, majd a XVIII. században, főként Mária Terézia uralkodása

(1740–1780) idején megindult a magyarok visszatelepedése, és nagy számban telepedtek meg németek is. A magyarság etnikai térfoglalását nagyban fékezte az, hogy a bécsi udvar egészen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig a császári hatalom által megbízhatóbbnak tekintett szerbeket részesítette előnyben, az 1848–1849-es szabadságharcban a magyarság igen nagy vérvesztéséget szenvedett, a szabadságharc veresége után berendezkedő abszolutizmus pedig a Bácskából és a Bánságból Szerb Vajdaság néven autonóm tartományt szervezett, amelyet elszakítottak a Magyar Királyságtól.

A magyarság megerősödése csak az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után következhetett be; ekkor a Délvidéken is helyreállították a magyar közigazgatást, és a magyar etnikum száma is folyamatosan növekedett. A Délvidék ugyanakkor megmaradt a magyarországi szerbek fő településterületének és a szerb kultúra egyik központjának, minthogy a XIX. század folyamán a török megszállás alatt élő Szerbia csak későn tudott bekapcsolódni az európai polgárosodás és civilizáció folyamataiba. A szerb nemzeti egyház központja a Szerémségben, Karlócán volt, és igen nagy szerepet játszott az újvidéki szerb ortodox püspökség is. Újvidéken önálló szerb színház és gimnázium működött, s nagy kultúraszervező szerepet töltött be a Pestről odatelepített Matica srpska nevű egyesület, amelynek hatalmas könyvtára és levéltára ma is a szerb kulturális élet fontos műhelye. De a régió gazdasági fejlődésében és polgárosodásában nagy szerepük volt a bánsági és a bácskai német (sváb) közösségeknek is.

Az 1867-es kiegyezés és az első világháború vége között a később Vajdaságnak nevezett területen három, nagyjából egyforma erejű népcsoport lakott. Az 1910-es magyar népszámlálás értelmében a területen közel másfél millió ember élt, közülük 487 000 (30%) volt a magyar, 384 000 (25,6%) a szerb, 323 000 (21,6%) a német és mellettük még élt 56 000 (3,8%) szlovák, 74 000 (4,9%) román és 13 000 (0,9%) rutén. A városok közül a magyarok többséget alkottak a százezer lakosú Szabadkán és általában a Bácska északi felében, a szerbek a terület déli részén, a németek pedig szétszórva éltek az egész területen.

A trianoni békeszerződés után következő hetvenöt esztendő során a Vajdaság etnikai képe igen nagy mértékben változott meg: már a két világháború közötti időben nagyon sok délszlávot, szerbet, macedónt, montenegróit telepítettek be a területre, a második világháború után pedig újabb migráció következett – ennek keretében a tartomány lakosságának száma kétmillió fölé emelkedett, a szerbek létszáma több mint a négyszeresére nőtt, a magyaroké pedig az 1910-ben rögzített létszámnak közel a felére esett vissza. Ez a létszám 1991-ben, a jugoszláviai háború

előtt 340 000 volt, azóta újabb több tízezerrel csökkent. A vajdasági németek pedig a második világháború végén, midőn a megszálló német hadsereg kiürítette Jugoszlávia területét, szinte teljes létszámban elmenekültek a visszavonuló csapatokkal, a hátramaradottak nagy részét pedig a bevonuló szerb partizánok gyilkolták le.

A vegyes etnikumú, a népek, kultúrák és vallások – a magyarok római katolikusok és reformátusok, a németek római katolikusok, a szerbek pedig ortodoxok voltak – találkozási övezetét alkotó Vajdaságban a sok évszázados közös múlt nyomán, a történelmi konfliktusok ellenére is kialakultak az együttélés hagyományai. Az érdekek egyeztetése és az együttélés köznapi rendje általános volt a történelmi Délvidéken magyarok, szerbek, bunyevácok, németek, románok között. A paraszti, polgári és értelmiségi életmód faluközösségi, szomszédsági és szakmai kapcsolatokat alakított ki a különféle etnikumok között, és békés viszonyok mellett ezek a kapcsolatok igen fontos társadalmi kötő- és szervezőerőt jelentettek. A történelmi Magyarország déli vidékein az 1849-es harcok elültével egészen az első világháborúig, legalábbis a mindennapi társadalmi élet övezetében, bizonyos tolerancia és együttműködés jött létre az egymás mellett élő etnikumok és ezek értelmisége között. Hiteles tanúságokkal szolgál minderre a szépirodalom is a magyar Papp Dániel, Herczeg Ferenc, Milkó Izidor, Gozsdu Elek vagy a szerb Jovan Jovanović Zmaj műveiben.

Az együttélésnek ezt a sokat ígérő és a közép-európai régió kulturális – és lelki – integrációját szolgáló gyakorlata tulajdonképpen mindig a politika: a politikai nacionalizmus következtében szenvedett hajótörést. A politikai nacionalizmus, különösen a történelem neuralgikus óráiban, tehát háborúk idején, minduntalan lerombolta azokat az eredményeket, amelyeket a köznapi élet és a kulturális fejlődés létrehozott. A magyar és a szerb politikai stratégiák általában egymással szemben készítették terveiket, és rendre elutasították az érdekegyeztetésnek azt a jótékony szabályozó gyakorlatát, amelyet a köznapi élet, a népi és a polgári társadalom kialakított. Voltak persze kivételek is, így mindenekelőtt a neves magyar függetlenségi politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki 1941-ben, nem sokkal a jugoszláviai német invázió előtt megjelent *Helyünk és sorsunk Európában* című – akkor betiltott, és azóta is újra kiadatlan – könyvében a magyarok és a délszlávok stratégiai szövetsége mellett emelt szót. Ez a gondolat a gróf Teleki Pál miniszterelnök által megkötött magyar–jugoszláv barátsági szerződés történelmi és politikai alátámasztását szolgálta, s mint tudjuk, akkor ezt a szerződést elsodorta a történelem. Ahogy elpusztította kezdeményezőit is: Teleki öngyilkos

lett a német invázió után, Bajcsy-Zsilinszky Endrét pedig halálra ítélték és kivégezték a nácik magyar csatlósai.

KONFLIKTUSOK ÉS TRAGÉDIÁK

Bajcsy-Zsilinszky nagyszabású stratégiai terve megbukott, ezután következett Teleki miniszterelnök sokatmondó öngyilkossága, a magyar honvédség bevonulása Bácskába, amely akkor, igaz, a trianoni igazságtalanságok jóvátételének tetszett, ugyanakkor az országot még inkább elkötelezte Hitler mellett, és része volt abban, hogy Magyarország a háború vesztesei közé került. Majd ezt követte 1942 folyamán az újvidéki vérengzés, amelyet a budapesti parlamentben ugyancsak Bajcsy-Zsilinszky leplezett le, majd Horthy Miklós kormányzó állíttatott meg, ezután a szerb partizánok 1944 végi bácskai vérengzése, bosszúhadjárata az újvidéki mészárlás miatt, ennek több tízezer magyar vált áldozatává. A partizánok bosszújának rettenetes történetét igazából ma is homály fedi.

A magyar értelmiség mindezzel számot vetett; mindenekelőtt a kiváló regényíró, Cseres Tibor műveire, a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* című könyveire gondolok. Az első megírásához kétségtelesen szükség volt valamelyes civil kurázsira, amit az is bizonyít, hogy a hazai közvélemény egy része sokáig nem tudta megbocsátani az írónak azt, hogy megvilágította történelmünk egyik szégyenét. A szerb irodalom, tudomásom szerint, nem vetett számot az 1944-es magyarelles bosszúhadjárattal, és tulajdonképpen ma is nehézségekbe ütközik az, hogy az akkori mészárlások valóságos eseményeiről és méreteiről hiteles képet kapjon a közvélemény, de az is, hogy az áldozatok emlékét meg lehessen örökíteni.

A titóista hatalom ugyanis, miután nagyszabású vérengzéseket rendezett, és pedig nemcsak a magyarok, hanem a szerbek, a horvátok, a szlovének és a bosnyákok között is, egyszerűen „tiszta lapot” nyitott, és megtiltotta a véres múlt nyilvános felidézését, így arról a sok tízezer krajnai szerbről sem esett szó, akiket 1942-ben Ante Pavelić usztasái mészároltak le. A délvidéki régió népei kétségtelesen nyertek valamit a titói rendszerrel: a létrehozott Vajdaság Autonóm Tartományban a nemzeti kisebbségek is jogokat és bizonyos fokú kulturális autonómiát kaptak, számos magyar művelődési intézmény, egyetemi tanszék és kutatóintézet, iskolahálózat, lapok és folyóiratok, rádióállomás és televízió létesült. Igazi megoldás mégsem született. A hatalom a délszláv föderáció nemzeteinek és nemzetiségeinek „egységéről és testvériségéről” beszélt, a felszín alatt azonban tovább üszkösödtek a gyogyítatlan maradt sú-

lyos sebek: a nemzeti ellentétek, a történelmi traumák és frusztrációk. Aztán amidőn a jugoszláv államreazon már nem tudta összetartani az etnikailag és kulturálisan erősen tagolt társadalmat, felszínre törtek és gyilkos népirtó háborút keltek a korábban elnyomott indulatok, gyűlöletek és nemzeti mítoszok, és felszámolták a Vajdaság tartományi önkormányzatát is.

A népirtásban, amely a szemünk láttára pokoli méretekben bontakozott ki, és amelyet a nyugati hatalmak szégyenükre képtelenek voltak megfékezni, szinte mindenki bűnösnek található. (Kivéve a szlovéneket, akik valójában nem viseltek háborút, és az albánokat, akik nem tudtak háborút viselni.) A szerbek gyilkolták vagy elűldözték a muzulmánokat és a horvátokat, a muzulmánok a horvátokat és a szerbeket. És aki látta a televízió képernyőjén az ártatlan szarajevói áldozatokat és a kelet-boszniai városokból menekülő bosnyákokat, annak meg kell látnia a Krajínából elűzött és véresre vert szerb menekülők menetét is. Nincs olyan vezető szerb és horvát politikus, beleértve az államfőket is, akiket ne lehetne háborús bűnökben elmarasztalni. Jó lenne, ha mindezt megértené a hazai közvélemény.

A VAJDASÁGI MAGYAROK

Az egykori jugoszláv állam felbomlásának tragédiájától nem tarthatták távol magukat a vajdasági magyarok sem. Nem csak azért, mert osztoniuk kellett a szerbekkel – és a többi vajdasági néppel – azokban a nélkülözésekben, amelyeket a háború és az embargó okozott. Azért is, mert őket is elvitték katonának, egy olyan háborúba, amelyben mindenképpen csak vesztesek lehettek, sőt megesett, hogy a szerb hadseregbe és a horvát hadseregbe besorozott magyaroknak – Baranyában – egymásra kellett löniük. Ez elől a végzet elől menekült el a Vajdaságból sok tízezernyi magyar fiatal, akik talán már sohasem fognak visszatérni szülőföldjükre, s jórészt a világban szétszóródott – és egy nemzedékváltás után nemzeti tekintetben végleg elvesző – magyarok számát fogják gyarapítani.

A jugoszláviai háború vezette be a kommunizmus bukása utáni Európába ezt a fogalmat: „etnikai tisztogatás”. Ez a szakszerűnek látszó terminus technicus valójában emberek kegyetlen lemészárlását, városok szétlövését, falvak felégetését, nők megerőszakolását, százezrek elűldözését jelenti. Tulajdonképpen egy csendes és vértelen „etnikai tisztogatás” történt a Vajdaság magyarlakta vidékein is: az őshonos magyar lakosság megfélemlítése, a belgrádi nyelvtörvény által megszüntetett nyelvhasználati jogegyenlőség (amelyet a helyi kiskirályok még tovább rontottak!), a

magyar fiatalokra kényszerített emigráció –, nos, mindez azzal járt, hogy a Vajdaság magyarjainak létszáma máris közel százezer fővel csökkent az utóbbi évtized során. Ennyien menekültek, települtek át Magyarországra vagy szóródtak szét a nagyvilágban. Közöttük a vajdasági magyar értelmiség nagy csoportjai: írók, művészek, tanárok, mérnökök, orvosok.

Ezt az amúgy is megfogyatkozó és már-már összeroppanni látszó vajdasági magyarságot érte el az elmúlt esztendő végén a horvátországi szerb Krajínából menekülők több mint százezres serege. Ez a menekülés igen súlyos etnikai, politikai és erkölcsi kérdéseket vetett fel. A szülőföldjükről fegyveresen elűzött, nincstelenné vált és megalázott embersokaság valóban együttérzést és támogatást érdemel. Csakhogy bácskai, bánási megjelenésüket erőszakos házfoglalások, kényszerrel kicsikart házleadások, hatósági, rendőrségi és egyéni túlkapások kísérték. Az elűzöttek érthető módon elkeseredettek, és közülük sokan úgy érezték, hogy a vajdasági, hozzájuk képest jólétben élő magyarokon – és horvátokon – kell megtorolni mindazt a sérelmet, amely szülőföldjükön rajtuk megesett.

Mindez a vajdasági magyarok között máris felidézte 1944 késő őszeinek rettegését, midőn nem lehetett tudni, hogy mikor érkeznek meg és mit művelnek a kivégzőosztagok. Ha a vajdasági magyarság nem kap hatékony kormányzati védelmet, természetesen a belgrádi hatalom részéről, megtörténhet, hogy minden korábbinál nagyobb menekülthullámok zúdulnak át a határon Magyarországra, és hozzák egészen lehetetlen helyzetbe az erre felkészületlen magyar gazdaságot és társadalmat. A Vajdaságot, mint már említettük, az első világháború végeztével nagyjából egyharmados arányban három nép lakta: magyarok, németek és délszlávok (ezen belül szerbek, horvátok, bunyevácok). Ezt az arányt radikális módon alakította át az 1918 utáni nagyszerb kolonizáció, majd 1944-ben a németek elűzése, a magyarok között rendezett vérengzés és a sok évtizedes újabb betelepítés. A jelen helyzetben ismét igen nagy mértékben alakulhatnak át a térség etnikai viszonyai, és megtörténhet, hogy a most még több mint háromszázezres magyarság szórvány állapotba és elenyésző kisebbségbe kerül.

A PÁRBESZÉD ESÉLYEI

A kis-jugoszláviai magyarság veszélyeztetett helyzete széles körű aggodalmat keltett Magyarországon, és rajta hagyta bélyegét az utóbbi évtizedben különben is meggyengült magyar–szerb kapcsolatok alakulásán is. Elmondhatjuk, hogy a két nép viszonyát mára ismét kölcsönös gyanakvás, féltelmek és indulatok jellemzik, ellenséggépek formálódnak,

és új szembenállások alakulnak ki, amelyek során persze felidéződnek a korábbi tragikus konfliktusok is.

Éppen ezért volt izgalmas, fontos és valóban úttörő jellegű az 1995 telén Budapesten lezajlott magyar–szerb értelmiségi találkozó. Ezen neves szerb és magyar értelmiségiek, a többi között Sonja Licht, ismert szerb polgárjogi személyiség, Zoran Konstantinović, a szerb akadémia alelnöke, Mirko Tepavac, korábbi budapesti követ és jugoszláv külügyminiszter, magyar részről pedig Vásárhelyi Miklós, Konrád György, Granasztói György, Tornai József, Módos Péter, továbbá a magyarországi Vujicsics Sztoján és a vajdasági Végel László vettek részt.

Az értelmiségi találkozó igen jó légkörű volt; nyíltan szóvá lehetett tenni a történelmi múlt és a jelen konfliktusait, és megértésre találtak azok az aggályok is, amelyeket a vajdasági magyarokra leső veszedelmek és a terület etnikai szerkezetének radikális átalakítása következtében szolgáltattak meg a magyarországi résztvevők, közöttük Vujicsics Sztoján. A szerb vendégek pedig nagy megbecsüléssel beszéltek a két nép közötti együttműködés korábbi hagyományairól és ezek politikai letéteményeséről, így Bajcsy-Zsilinszkyról és Telekiről. Az utóbbi tragikus politikusi egyéniségét különösen Živorad Stojković professzor méltatta, javasolta, hogy Belgrádban utcaelnevezéssel kellene az emlékét megörökíteni.

Igen hasznos lenne, ha a szerb értelmiség neves képviselői szóvá tennék Belgrádban a vajdasági magyarság szorongatott helyzetét, helyeselnék politikai törekvéseit, amelyek a Jugoszlávián belül elérendő öngazgatásra irányulnak, és szót emelnének a Vajdaság multikulturális hagyományainak és jellegének fenntartása mellett. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a magyar és szerb értelmiség közös fellépésének korlátozottak a lehetőségei, minthogy a velünk párbeszédet folytató szerb értelmiség – ahogy a román értelmiség is – többnyire ellenzéki pozíciót tölt be, és nincs közvetlen hatása a gyakorlati politika döntéseire és folyamataira.

A dialógusnak mindazonáltal nincs alternatívája; a találkozásokat, a beszélgetést mindenképpen folytatni kell. Különösen most, „Szarajevó után”, midőn úgy tetszik, lezárult a sokéves, véres balkáni háború, és reményeink szerint lehetőség nyílt a politikai rendezésre. A boszniai rendezést előkészítő és katonai erővel kikényszerítő nyugati hatalmaknak, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államoknak, Nagy-Britanniának, Németországnak és Franciaországnak figyelemmel kellene kísérenie a Vajdaság – és természetesen az albánok lakta Kosovo – helyzetének, belső etnikai konfliktusainak alakulását is, és oda kellene hatniok, hogy ezek a konfliktusok ne éleződjenek ki, hiszen a mai Kis-Jugoszláviában is még több boszniai mintájú etnikai konfliktus lehetséges.

A kívánatos rendezést nem lesz könnyű megvalósítani, és nem lesz könnyű a vajdasági magyarok helyzetének megoldása, a magyar–szerb közeledés sem. Hosszú és tekervényes úton haladunk, mellettünk szakadékok tátonganak, és lehetnek rejtett aknák is: éppen elég a bizonytalan tényező. De haladni kell, kitartóan és türelmesen, kölcsönös nyitottsággal és őszinteséggel, készen a dialógus állandó megújítására. A kiengesztelődésért mindig bölcsen és bátran meg kell küzdeni, erre a szellemi és politikai küzdelemre a jövő reményei és feladatai készíthetnek bennünket. A közép-európai megbékélés és együttműködés egyformán érdekük a magyaroknak és a szerbeknek: a közép-európai régió népeinek és egész Európának.

Eredetileg angolul jelent meg: After Sarajevo. *The Hungarian Quarterly*, 1996. Summer, 105–112.

A közép-európai régióban nem voltak ritkák a népek közötti versengések és küzdelmek, a véres leszámolások és a kollektív megtorlások sem, mindez része a régió fájdalmas történetének, a szerb és a magyar nép történetének is. A fájdalmas tapasztalatokat rendre a kulturális közeledések és kapcsolatok enyhítették: az írók között kialakult barátság, amely mindig fel tudta mutatni az együttműködés kedvező távlatát, azt, hogy a kölcsönös megértés készsége milyen hatékonyan képes enyhíteni a nemzeti konfliktusokat. Így történt ez természetesen a magyar és a szerb irodalom összeköttetéseinek történetében is, azt a kölcsönös gyanakvást, a versengésnek azt a gyilkos indulatát, amely mindig a politika terméke volt, a magyar és a szerb írók kölcsönös jóindulata, a szellemi összeköttetések építésének jótékony készsége enyhítette. A régió tragikus történelmi eseményeivel szemben ez a jóindulat és kapcsolatépítés mutatta fel azokat a máig érvényes példákat, amelyek általánosabb követezése bizonyára enyhíteni tudta volna a közép-európai népek egymásnak okozott sebeit.

A biztató közép-európai példák, közelebbről a szerb–magyar közös múlt biztató példái között kell számontartanunk azokat a baráti összeköttetéseket, amelyek a neves szerb író, Todor Manojlovićot fűzték a huszadik századi magyar irodalom jeles egyéniségeihez, nevezetesen Ady Endréhez, Juhász Gyulához és Kassák Lajoshoz. Az Adyval kötött barátság történetét kiváló magyarországi szerb íróbarátunk, Vujicsics Sztoján *Elillant évek szőlőhegyén* című emlékező írása tárta fel közel három évtizede. A rövid, mégis gazdag esszé címe Ady versét idézi, ez a költemény az 1907-ben közreadott *Vér és arany* című kötet (a költő második „igazi” verseskötete) költeményei közé tartozik: „Tort ülök az elillant évek / Szőlőhegyén s vidáman buggyan / Torkomon a szüreti ének. / [...] A csúcson majd talán megállok, / Földhöz vágom a boroskorsót / S vidám jóéjszakát kívánok.” Adynak ez a verse azok közül való, amelyeknek részben Párizs, részben még (és már) Nagyvárad volt a szülőhelye. Elégikus hangú költemény, Vujicsics Sztoján bizonyára a régen elveszett múlt életre keltésének nosztalgikus érzése miatt választotta címnek a magyar és a szerb költő egykori barátságát idéző írása elé. Valóban, a vers a Nagyváradon töltött „elillant évek” hangulatát kelti életre, azokat az élményeket, amelyek akkori, 1907–1908 körül, midőn a modern magyar irodalom jelentkezett *A Holnap* című antológiában, biztatóan hatottak a magyarországi progresszióknak elkötelezett írókra, így a szerb költőre is.

Ady és Manojlović (ahogy Vujicsics Sztoján is írja) 1908 februárjában ismerkedett meg Nagyváradon, midőn a magyar költő *Vér és arany* című

kötete megjelent. A váradi költők, így Juhász Gyula, Dutka Ákos és a fiatal Ernőd Tamás, Tabéry Géza nagy becsvággyal láttak hozzá ahhoz, hogy a korabeli Magyarországnak Budapest után leginkább fejlődő és polgárosuló városa az új irodalomnak is egyik központja legyen. Ekkoriban készítették elő *A Holnap* című költői antológiát, ennek Ady Endre volt a főszereplője, s a kötetben Juhász Gyula, Dutka Ákos és Ernőd Tamás mellett Babits Mihály, Balázs Béla és az ifjú váradi költőnő, Miklós Jutka is szerepet kapott. *A Holnap*, az ugyancsak 1908-ban induló budapesti *Nyugat* mellett, meghatározó szerepet kapott a modern magyar irodalom, egyáltalán a magyar szellemi megújulás történetében. Ady Endre a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi *Almanach*-jában ezekkel a szavakkal adott nyomatékot a nevezetes versgyűjtemény megjelenésének: „Bizonyos, hogy soha magyarabbul, bátrabban nem ébredt föl még a sokszor félreismert magyar géniusz. Bizonyos, hogy Apáczai Csere, Kazinczy, Kemény Zsigmond és – mondjuk – Arany János korszakai után jött el egy terhesebb, de gyönyörűbb korszak. A politika ellenére és kedvetlenségére Magyarországon olyan intellektuális kultúra indult, amely méltó volna egy skandináv államhoz.”

Az irodalmi és a társadalmi (politikai) megújulás szándéka akkor egyszerre jelentkezett, érdemes felidézni ugyancsak Adytól azt a *Válasz Tóth Bélának* című írást, amely a *Budapesti Napló* című napilap 1907. március 2-i számában látott napvilágot, mintegy annak a szellemi stratégiának az előrejelzéseként, amely *A Holnap* költőinek és a nagyváradi írástudóknak (köztük Manojlovićnak) a gondolkodásában, terveiben és írásaiban alakot kapott. „Hiszem és vallom – jelentette ki Ady –, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen Magyarországon. Itt van már a csodálatos, áldott vihar az ő hírnökeivel, szent sirályaival. Társadalomban, politikában még csak a nyugtalanság sikoltoz. De irodalomban, művészetben, tudományban már itt van a villámtüzes bizonyosság.” Ennek a „forradalmi” várakozásnak a képviselői voltak az ifjú nagyváradi költők és újságírók, és ebben osztozott velük a szerb Manojlović is.

A magyarországi progresszió, ideértve a történelmi országban élő nemzeti kisebbségek (szerbek, románok, szlovákok, ruszinok, németek) képviselőit vagy ezek többségét is, akkor, a XX. század elején, messze az európai viszonyokat radikálisan átrendező első világháborútól és a háború eredményeként létrejövő területi változásoktól, még nem a történelmi magyar állam felosztásában, hanem demokratikus átalakításában és svájci mintájú föderalizálásában bizakodott: ez az elképzelés kulturális, sőt területi autonómiát kívánt adni az ország nem magyar nemzeteknek. Első számú képviselője Ady Endre közeli barátja és munkatársa, Jászi

Oszkár és az általa szerkesztett *Huszedik Század* című folyóirat köre volt. Ady maga is öntudatosan képviselte a soknemzetiségű Magyarország demokratikus átalakításának ügyét, talán elegendő, ha *Magyar jakobinus dala* című nevezetes versére hivatkozom: „Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz / Végül egy erős akarat? / Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / Mindigre egy bánat marad. / [...] Mikor fogunk már összefogni? / Mikor mondunk már egy nagyot, / Mi, elnyomottak, összetörtek, / Magyarok és nem-magyarok?”

Ady és a mellette felsorakozó írók, így Todor Manojlović, elszánt tudatossággal és biztató reményekkel készültek az ország demokratikus átalakítására, és ebben kétségtelenül kirajzolódott valamilyen egyetértés és szolidaritás a nemzetiségi írástudók részéről is a magyar költő és az általa fémjelzett költői antológia körül. Bresztovszky Ede, a szociáldemokrata *Népszava* szerkesztője, *Ady-mozaik* című visszaemlékezésében (a Kovalovszky Miklós által szerkesztett *Emlékezések Ady Endréről* című gyűjtemény 1987-ben megjelent III. kötetében) Žarko Plamenacnak az 1938-ban megjelent *Vojvođanski Zbornik* című gyűjteményben közreadott, *A magyar irodalom hatása a délszláv irodalomra* című tanulmányát idézi. A szerb író a következőkben jellemzi azt az eszmei szolidaritást, amely a költőt és a nemzetiségi irodalmakat, illetve írókat, közöttük Manojlovićot, egy közös ügy képviselőivé tette: „Dózsa vagy Gubec, Szegedinac, Hora vagy Esze Tamás, Táncsics vagy Martinovics: Ady egyformán szereti, egyformán becsüli őket, egészen természetes hát, hogy nemcsak a magyar, hanem ugyanúgy a vajdasági, szerb néptömegeknek is lobogójává lett. Sem Todor Manojlović, sem Leskovac, Petar Dobrović, Tokin Boško, sem Krleža nem áll egyedül abban, hogy annak idején lelkesedett Adyért; ugyanúgy hevültek érte a nagy tömegek is: munkások és értelmiségiek, egy egész nemzedék. Az a nemzedék, amely tőle tanulta becsülni a szabadságot, egyenlőséget, békét, demokráciát, minden kisember és minden nép emberi méltóságát.” (Csuka János fordítása)

Mindezek után nagyon is érthető, hogy Todor Manojlović nem pusztán személyes rokonszenvvel (a nagyváradi barátság mindig is megmaradó jóleső emlékével), hanem az eszmei rokonság szolidaritásával idézte fel Ady Endre emlékét. *Ady Endrével az elillant évek szőlőhegyén* című szép esszéjében (amely a marosvásárhelyi *Igaz Szó* című folyóirat 1957. novemberi számában a költő születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából került az olvasó elé) részletesen és személyes hitelességgel beszél el nagyváradi megismerkedésüknek, *A Holnap* útnak indításának és a váradi városházán rendezett nagysikerű írói matinének az eseményeit, és szinte vallomásos szavakkal beszél arról a meghitt barátságról, amely

őt, a fiatal szerb író, aki a nagyváradi jogakadémia hallgatójaként került az akkor még jóformán színmagyar alföldi városba, a magyar költőhöz fűzte. Régi emlékeket idézve állapítja meg: „Ebben az intim baráti képben lényegileg, sejtelmes anticipációban mégis benne volt már mindaz is, amit a többség csak a jó tíz évvel később felragyogó nagy apoteózison keresztül tudott (végre ő is!) ámuló lelkesedéssel meglátni Ady Endrében. Mert valóban, Ady régi váradi hívei között voltak az ő legrégebb és legigazabb megértői is. Abban az ő ottani legszűkebb baráti körében, amelyhez Juhász Gyula, Dutka Ákos, Ernőd Tamás, Nagy Mihály – régi lelkes híve és kenyeres pajtása a *Nagyváradi Napló* szerkesztőségéből –, Kollányi Boldizsár és az akkor még egészen fiatal Tabéry Géza mellett magam is tartoztam, igazán már akkor sem, amikor még bizalmasan együtt ülhattünk s beszélgethettünk ott vele, »nem volt titok, hogy ő Árgylus, az álmok királya«. Megérettük, megláttuk azt a gyorsan fellobbanó fiatalos lelkesedés és baráti érzés csalhatatlan intuíciójával – és még a legmindennapibb bohémas, jópajtási csevegéseink, mókázásaink közepette is mindig ébren volt bennünk az a különös, szinte misztikus tudat, hogy itt egy rendkívüli emberrel állunk szemben és hogy a vele átért évek ifjúkorunk legszebb emlékei között fognak maradni mindvégig.”

Manojlović Ady, illetve Juhász Gyula iránt érzett hűséges barátságáról és ennek irodalmi következményeiről, így a szerb író műfordításairól és Ady Endre emlékét idéző kisebb-nagyobb tanulmányairól Vujicsics Sztoján imént említett írása részletes beszámolót ad. Van azonban még egy neves magyar költő, Kassák Lajosra gondolok, akivel a szerb író közelebbi kapcsolatba került. Vujicsics Sztoján röviden erről a barátságról is megemlékezik, nevezetesen a szerb írónak arról a kései, 1964. májusi budapesti látogatásáról, amelyet a Magyar Pen Klubban tett (Vujicsics Sztoján abban az időben a szervezet munkatársai közé tartozott). Ekkor találkozhatott (hosszú évtizedek után) ismét verseinek tolmácsolójával, Csuka Zoltánnal. Látogatását megelőzte Ady Endréről írott esszéje a belgrádi *Književne novine* lapjain, akkor olvasta fel egy budapesti rádióadás számára Ady, illetve Kassák Lajos verseinek szerb fordításait. A műsorban Kassák Lajos is részt vett, aki a szerb író felolvasása közben magyarul olvasta fel saját verseit, és egy kis bevezetővel is szolgált, ennek szövege a magyar avantgárd vezéregyéniségének 1975-ben közreadott *Csavargók, alkotók* című tanulmánygyűjteményében került az olvasókhoz.

Érdeemes felidézni ennek a személyes hangú bevezetésnek a szavait: „Szívesen élek az alkalommal, hogy a rádió mikrofonja előtt szóljak Todor Manojlovićról, az emberről és költőről. Hallgatóink közül nyilván kevesen ismerik ezt a nevet, és még kevesebben ismerik ennek a modern

költőnek kétnyelvű költészetét. Mondhatnám, Todor Manojlovićot két hazával áldotta meg a sors, magyar és jugoszláv hazával. Egyazon időben írja költeményeit magyarul és szerbül. Valamikor a kilencszázas években a budapesti egyetem hallgatója volt. Jogásznak készült, s hogy Nagyváradról felhangzottak Ady Endre első költői kísérletei, ez a dinamikus erő, a magyar költészetnek új, modern hangja, mint egy mágnes vonzotta magához a fiatal Manojlovićot. [...] Az úgynevezett váradi »holnaposok« felindulásával egy időben ő is a modern irodalom felé orientálódott, költővé lett, és beírta nevét költészetünk történetébe. A fiatal Manojlović Ady bűvkörébe került, és mesterének fogadta el azt a költőnket, aki az »új időknek új dalaival« tört be a feudális Magyarország elvizenyősödött irodalmába. Manojlovićot Ady hangja ihlette meg, az ő tanítványának vallotta magát, és vallja magát ma is, de nem utánzója, hanem rokon lelkű, izgalommal fűtött, bátor kiállású egyénisége lett a modern költészetnek.”

Így találkozott egymással két idős, egy szerb és egy magyar költő (mindketten nyolcvanéves koruk körül) Ady Endre emléke és öröksége okán. Mindez a magyar–szerb irodalmi kapcsolatok tanulságos és biztató történetéhez tartozik: Todor Manojlović emlékének felidézése ennek a biztató történetnek a folytatására kötelez.

■■■ MAGYAR MÁRCIUS ■

Százötveneg esztendeje annak, hogy a márciusi ifjak a pesti Pilvax kávéházban, majd a Nemzeti Múzeum előtt az ország elé tárták a magyar nép szabadságát és jövőjét megalapozó követeléseiket. Petőfi *Nemzeti dala* és a Jókai által felolvasott *Tizenkét pont* akkor történelmet csinált, és a magyarság minden új, nagy, közös akaratnyilvánításában, így az 1956-os forradalomban vagy az 1989-es rendszerváltó „csendes forradalomban” újra megszólalt, hogy történelmi kötelességére figyelmeztesse a nemzetet.

Március forradalmát az ifjúság *Tizenkét pontja* lobbantotta lánggra, ezek a pontok azóta is egy virtuális magyar alkotmánnyal érnek fel, és mindig újra állásfoglalásra és küzdelemre szólítják a magyarságot a határokon belül és a határokon túl. Ma is a *Tizenkét pont* rögzíti az egyetlen érvényesnek bizonyult nemzeti stratégiát. Érvényes volt ez 1848-ban, 1918-ban, 1956-ban, és érvényes a jelenben. Nekünk is üzen, új értelmet mindig az új korviszonyok adnak neki.

Vajon ma, százötveneg esztendővel 1848 márciusa után minden fenntartás és lelkiismeret-furdalás nélkül mondhatjuk-e el akár a *Nemzeti dalt*, akár a *Tizenkét pontot*? Ha ma olvassuk a nevezetes pontokba szedett követeléseket, a jelen társadalmi és politikai összefüggésrendszerében értelmezve a százötveneg esztendő politikai programot, igazából nem lehetünk nyugodtak és elégedettek. Vajon eleven valósággá vált a negyedik követelés: „Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”? Fájdalmasan hangzik most ez a követelmény, különösen a kisebbségi sorsban élő magyarság számára, hiszen a nyelvtörvények, az iskolaügyi rendeletek szorításában lehetséges-e polgári egyenlőség az állampolgárok között?

Nézzük a hatodik követelést: „Közös teherviselés.” Vajon érvényesülhet-e a közteherviselés elve egy olyan társadalomban, amelynek vezetése az államkasszába befolyó pénzek elosztásából kirekeszti a kisebbségi polgárok kulturális intézményeit, és a kisebbségi adófizetők pénzét részben arra költi, hogy nacionalista propagandát folytasson ellenük, vagy éppen háborút folytasson más nemzeti kisebbségek ellen?

Vessünk számot a nevezetes kiáltvány tizenkettedik pontjával. Ez eredetileg egyetlen szóból állt, és így hangzott: „Unió.” Amit persze mindenki így értelmezett: unió Erdéllyel. Ennél most többet akarunk: uniót Európával, uniót a közép-európai régióval, benne Erdéllyel. Egyesülni akarunk az európai nemzetekkel, a szomszéd népekkel, és természetesen azokkal a magyarokkal, akiket elszakított tőlünk a huszadik századi történelem. Mindez nem irányul más népek ellen, nem irányul sem a szerbek, sem a románok, sem a szlovákok ellen. Mint ahogy 1848. március

15-e forradalma sem irányult egyetlen olyan nemzet ellen sem, amely az akkori Magyarországban élt.

Amidőn a márciusi ifjak (Petőfi, Jókai, Vasvári, Irinyi és Bulyovszki) kidolgozták a forradalmi változásokat követelő *Tizenkét pontot*, nemcsak a magyarság, hanem Magyarország egész lakossága nevében léptek fel, és a nevezetes dokumentum alcíme, „Legyen béke, szabadság és egyetértés”, mindenkire egyaránt vonatkozott. Maga Petőfi, aki később egyáltalán nem fékezte indulatait, midőn a forradalmi Magyarország ellen fellépő szerbekről vagy románokról nyilatkozott, a március 31-én rendezett pesti népgyűlésen még így beszélt: „Mindnyájan egyenlők vagyunk, nincs többé úr és paraszt, mindnyájan a haza polgárai vagyunk, sem nyelv-, sem valláskülönbség nem választ, s ne válasszon el egymástól.” Hasonló nyilatkozatokat bőven idézhetünk Kossuthtól és a forradalmi napok más szereplőitől.

A kinyújtott kéz politikájára eleinte a magyarországi nemzeti kisebbségek vezetői is a megbékélés és az összefogás készségével válaszoltak. Ugyancsak számos szolidaritási nyilatkozatot idézhetünk a szerbek, a szlovákok, a románok vagy éppen a magyarországi németek részéről, és a nyilatkozók még azon sem akadtak fenn, hogy az új törvények szinte minden fórumon előtérbe állították a magyar nyelv használatát. 1848. március 18-án a pest-budai és máshonnan összegyűlt szerbek a pesti Tekelijánumban tizenhét pontban nyilvánították ki nemzeti kívánságaikat. Az első a következőket rögzítette: „A szerbek elismerik a magyar nemzetiséget és a magyar nyelv diplomáciai méltóságát Magyarországon: de óhajtják, hogy az ő nemzetiségük is elismertessék, valamint nyelvük szabad használata összes ügyekben és tanácskozásaikban törvényileg biztosíttassék.” (Csak megjegyzem, hogy a magyar nyelv „diplomáciai méltósága” nem a nemzetközi kapcsolatokra utalt, hanem arra, hogy a belső államéletben, az országgyűlésen, a felső bíróságokon, a magyarországi népek kölcsönös érintkezésében a magyar nyelv kap törvényes elsőséget és közvetítő szerepet.)

Minderről szeretnék egy személyes emléket is feleleveníteni. Közel három évtizede jártam először Újvidéken. A titóista Jugoszlávia akkor még konszolidált viszonyok között élt, a korabeli, kádárista Magyarországhoz képest szinte prosperált. A dalmát tengerparton már felépültek a nagy szállodák, s a tehetősebb budapestiek úgy jártak nyaralni Opatijába vagy Pulába, mint szüleink, nagyszüleink jártak Abbáziába vagy Pólába egykor. Újvidéken magabízó és erőteljes magyar szellemi életet találtam, ez akkor új intézményekkel is erősödött: a báni palota toronyszobáiban megalakult a Hungarológiai Intézet, *Létünk* címmel

társadalom- és nemzetiségtudományi folyóirat indult, a „Katolikus Portánál”, azaz a plébániatemplom mögött levő kis téren, az Ifjúsági Házban az *Új Symposion* szerkesztősége rendezett avantgárd irodalmi és művészeti összejöveteleket, erre több alkalommal hívtak meg budapesti, szegedi vendégeket. Újvidéken még működtek a magyar középiskolák, s a Forum Könyvkiadó értékes könyvekkel szolgálta a vajdasági – és az egyetemes – magyar kultúra ügyét.

Látogatást tettem a nagyhírű Szerb Matica gyűjteményeiben: könyvtárában és levéltárában is. A kéziratár figyelmes munkatársai megmutatták Arany János és Gyulai Pál leveleit, majd elém tették egy bizonyos Stanković Györgynek egy magyar barátjához magyarul írott 1848. október 22-i levelét. „Mi – olvastam, és le is jegyeztem akkor – küzdünk egymás ellenében, és miért? Ki érdektelen akar a dologról ítélni, nem felelhet egyebet: semmiért. Ugyan mondd, nem éltünk mi folytonosan testvérileg minden Magyarhonban élő nemzetekkel, – alkotott-é most külön kedvező törvény a magyarok részére és külön a más nemzetbeliek részére? Felelet: nem. Mibe akarja hát elnyomni a magyar a horvát, rác nemzetséget – felelek: semmibe. – Miért hát ezen méltatlan ellenségeskedés!” Ezt a rokonszenves magyarbarát nyilatkozatot cáfolták meg nem sokkal ezután a történelem válságos eseményei, azok az etnikai összecsapások, amelyek Szenttamás, Fehértemplom és más bácskai és bántási városok körül kirobbantak. Tragédia volt mindez magyarok és szerbek számára egyaránt.

Holott nem lehetett történelmi szükségszerűség a magyarok és szerbek küzdelme 1848–1849-ben, ahogy nem volt szükségszerű 1914 és 1919 között vagy 1944-ben és 1945-ben sem. Mindezt okosabb és felelősebb politikával el lehetett volna kerülni. Hiszen a negyvennyolcas szabadságharc idején nem egy szerb állt be a magyar honvédseregbe, sokan azért, mert felismerték, hogy a szabadság ügye közös, és ezt a szabadságot nem a császári és a cári zászlók fogják elvinni Bácskába, Magyarországra, Közép-Európába.

Csak emlékeztetőként idézem fel Csernovics Péter Torontál és Bács megyei kormánybiztos erőfeszítéseit, amelyekkel a magyar forradalmi kormány és a szerb felkelők megbékítésén, sőt szövetségének kialakításán fáradozott. Felidézhetem a magyar szabadságharcban részt vett, a közös szabadságért küzdő szerb katonák emlékét is. Bóna Gábor, aki a honvédsereg katonáival foglalkozik, mintegy ezeröttszáz főre tette a szerb származású katonák számát, közülük vagy százan szereztek tiszti rangot, tizennégyen értek el törzstiszti, tehát őrnagyi, alezredesi, ezredesi vagy éppen tábornoki rendfokozatot. Közöttük Damjanich János, a magyar

szabadságharc legendás tábornoka, majd vértanúja, aki magyar, osztrák, német és horvát származású tábornoktársaival vált Aradon a megtorlás áldozatává. Vagy Bobich János ezredes, aki 1849-ben várfogságot szenvedett, Damaszkín György alezredes, akit ugyancsak Aradon halálra ítélték, de nem végeztek ki, Milutinovich Mihály ezredes, aki 1848. december 5-én Tomasevácnál hősi halált halt, és Stojkovich Péter alezredes, aki Komárom várának vezérkari főnöke volt, és Klapka Györggyel ment emigrációba a vár feladása után.

Vannak tehát igen beszédes példái annak, hogy magyarok és szerbek együtt tudtak küzdeni a közös szabadságért. Akkor: 1848–1849-ben az európai szabadság, a „világszabadság” előőrse kétségtelenül a magyarság volt: a mi népünk vállalta magára a történelmi előörsnek ezt az áldozatos szerepét. A magyarságnak persze amióta csak a Kárpátok karéjában megjelent, államot alapított és modern nemzetté vált – éppen abban a korszakban, amelynek a negyvennyolcas forradalom és szabadságharc a tetőpontja –, mindig is közép-európai küldetése volt. A jelenben ennek a küldetésnek kettős értelme van: meg kell erősítenünk kulturális, szellemi és lelki egységünket a szomszédos országokban élő magyarokkal, és meg kell békülnünk, össze kell fognunk közelebbi és távolabbi szomszédainkkal. A két feladatot nem lehet kettéválasztani, az egyiket nem lehet a másik ellen kijátszani. A megbékélés és az összefogás azonban csak akkor képzelhető el, ha a kisebbségi sorsban élő magyarságot, ennek nemzeti identitását, kultúráját és intézményeit semmi sem veszélyezteti.

A regionális integráció európai érdek, egyszersmind legfontosabb nemzeti érdekünk; csak ennek az integrációnak a medrében fűzhetjük igazán szorosra kapcsolatainkat a kisebbségi sorsba kényszerült magyarsággal, és állíthatjuk helyre nemzeti kultúránk egységét. A regionális integráció előrehaladása enyhítheti azokat a veszélyeket is, hogy Magyarország európai integrációja esetén az ország keleti és déli határai egyszersmind az unió határai is lesznek, következésképp a kisebbségi sorsban élő magyarok nagy része kívül reked ezeken a határokon.

Már csak emiatt is a közép-európai régióban Magyarországnak mindenképpen az uniós törekvések szószólójának kell lennie. Az európai gondolat „választott népévé” kell válnunk, hogy betölthessük azt a hivatást, amelyet felkínál nekünk a kommunista diktatúrák bukása után elkövetkezett történelmi fordulat, hogy újrakössük azokat a szellemi, erkölcsi és lelki kötelekeket, amelyeket a huszadik századi pusztító háborúk és pusztító békerendezések: Trianon és Párizs eltéptek, midőn a magyarságot öt, majd hat, végül nyolc ország határaival választották el egymástól.

Magyarországnak kötelessége, hogy védelmezze a határain túl élő magyar népcsoportok és közösségek érdekeit, és támogassa őket abban, hogy felépíthessék önkormányzatukat, fenntarthassák anyanyelvi kultúrájukat. Egyszersmind elő kell segítenie a regionális megbékélést, összefogást és az európai integrációt, hogy az Európai Közösség a darabjaira szakított nemzet önmagára találásának és az egymástól elválasztott nemzetrészek újjalagos közösségének a valóságos kerete legyen.

A két történelmi feladatot egyszerre és egyforma hatékonysággal kell elvégeznünk: a szomszédos országokban élő magyarság érdekeit nem áldozhatjuk fel a regionális integráció oltárán, de a közép-európai megbékélést sem veszélyeztethetjük megfontolatlan retorikával vagy cselekedetekkel. A két nagy feladat állandó egyeztetése, a kettős stratégia végrehajtása bizonyára nem lesz könnyű. Ám ha el akarjuk kerülni huszadik századi történelmünknek azokat a csapdáit, amelyek nemzeti tragédiáinkat okozták, vállalnunk kell ezt a kettős kötelességet és feladatot.

A tizenkettedik pont eredeti szövegét ezért így kellene a jelen közép-európai követelményeinek a nyelvére fordítanunk: kulturális autonómiát – a kisebbségi magyarság számára, összhangban ezeknek a magyaroknak a törekvéseivel, és politikai integrációt a közép-európai régióban – az itt élő népek történelmi érdekei szerint. Autonómia és integráció: ebből épülhet fel a népeknek az az uniója, amely összhangban áll az európai egység törekvéseivel. Ebben az unióban a szlovákiai magyaroknak, az erdélyi magyaroknak és a vajdasági magyaroknak is jelen kell lenniök.

A márciusi ifjak követelése, a százötvenegy évvel ezelőtti március 15-e üzenete az előbb mondottak értelmében ma is érvényes és időszerű. A nemzeti ünnepnek időszerű mondanivalója van. Az ünnepi évfordulón, az emlékező felvonulások és nagygyűlések, az ünnepi szónoklatok és koszorúzások közepette gondoljunk arra, hogy a történelem még nem váltotta be azokat az ígéretek, amelyeket százötvenegy esztendővel ezelőtt a márciusi forradalom megfogalmazott. Törekednünk kell arra, hogy március szándékai és reményei egyszer valóra váljanak.

Elhangzott Újvidéken, az 1999. március 15-ei ünnepségen.

Nyelvünk és Kultúránk, 1999. január–március, 105. sz. 20–24.

